

ורשה

(Warsaw). בירת פולין והגדולה בעריה. ו' ידועה למן המאה ה-13, וב-1596 היתה לבירת המדינה. העיר שוכנת על גדות הנהר ויסלה, שני שלישים בגדה המערבית ושליש בגדה המזרחית של הנהר. בשנת 1935 השתרעה על-פני שטח של 140 קמ"ר, וישבו בה כ-1,300,000 נפש.

כמה ימים אחרי פלישת הגרמנים לפולין ופרוץ מלחמת-העולם השנייה בראשית ספטמבר 1939 נטשו את ו' נשיא המדינה איגנצי מושצ'יצקי, הממשלה והרמטכ"ל אדוורד רידז-שמיגלי. את ההגנה על העיר אירגנו מהצד הצבאי הגנרל ולריאן צ'ומה, ואחר-כך הגנרל יוליוש רומל, ומהצד האזרחי ראש-העירייה סטפן סטז'ינסקי.

ב-8-9 בספטמבר הגיעו צבאות גרמניה לחלק הדרומי והמערבי של העיר וימים ספורים אחר-כך הקיפו את ו' כולה. שלושה שבועות עמדה ו' מול הגרמנים. בהפגזות אוויר ותותחים נגרמו נזקים כבדים לבנייני מגורים ולעתיקות והיו הרוגים ופצועים.

ב-28 בספטמבר נכנעה ו' אחרי שנואשה מכול תקווה לקבל עזרה, נוכח מצבה הקשה של האוכלוסייה האזרחית ודלדול מלאי המזון. כמה שבועות אחרי הכניעה היה השלטון בעיר בידי מפקדי הצבא הגרמנים בו'. מסוף אוקטובר 1939 נכנסו גם שלטונות גרמניים אזרחיים, ותחילה עמד בראשם קומיסר הרייך, ואחר-כך ראש-העירייה. בתפקיד זה שימשו תקופות קצרות הלמוט אוטו ואוסקר דנגל, וממרס 1940 עד סוף המלחמה לודויג לייסט. לראש-העירייה היתה כפופה מועצת העירייה, ובראשה סגן ראש-העירייה מלפני המלחמה יוליאן קולסקי. ו' חדלה להיות עיר בירה ב*גנרלגוברנמן והיתה רק עיר מחוז ו' ובראשה המושל לודויג פיישר.

מספר התושבים הגרמנים בו', שרובם הגיעו לעיר אחרי פרוץ המלחמה, היה לא יותר מ-30,000. מספר אנשי הצבא והמשטרה לא היה קבוע ובדרך-כלל לא היה יותר מ-20,000. בו' שכנה מיפקדת הורמכט ומיפקדת ה"ס"ו והמשטרה. ראשי ה"ס"ו והמשטרה היו: ס"ו גרופנפירר פאול מודר, ס"ו אוברפירר ארפד ויגנד, ס"ו אוברפירר פרדיננד פון זמרן-פרנקנג, ס"ו בריגדפירר יירגן *שטרופ, ס"ו בריגדפירר פרנץ קוטשרה, ס"ו אוברפירר הרברט בוטשר וס"ו בריגדפירר פאול אוטו גייבל.

השלטונות הגרמניים הפעילו טרור בצורות שונות: מעצרים, רצח ברחובות, הוצאות להורג פומביות וחשאיות, משלוחים למחנות ריכוז, חטיפת בני-אדם ושילוחם לעבודות כפייה ברייך. מרכז הטרור היה במיפקדת משטרת הביטחון באלייה שוכה (Aleje Szucha) ושם היה גם בית-מעצר לחקירות.

המקום העיקרי שבו הופעל הטרור היה הכלא המרכזי *פביאק. בו' ובסביבתה היו כמה עשרות אתרים להוצאות להורג פומביות וחשאיות, והם הופעלו כבר בסתיו 1939. תחילה נעשה הרצח בשטחים שליד ו', שכונת 'טבעת המוות של ו' (באביב 1940 ביער פלמירי [Palmiry שליד ו']). ההוצאות להורג נמשכו כול זמן הכיבוש וגברו בעיקר ב-1943. עד 1 באוגוסט 1944 נשלחו מו' למחנות ריכוז כ-23,000 נפש. 86,000 נשלחו לעבודת כפייה ברייך.

מלבד טרור ישיר, הנהיגו השלטונות הנאציים ניצול כלכלי מקיף של האוכלוסייה. מאוגוסט 1939 עד 1944 גדלו הוצאות המחייה פי 30, בעוד שההכנסות הרשמיות גדלו רק פי 1.5. הונהגה חובת שימוש בכרטיסי מזון, והמזון שסופק באמצעותם לא היה בו די אף לקיום מינימלי.

האוכלוסייה נאבקה עם הרעב על-ידי חיפוש תעסוקה נוספת, גניבה מהכובש הגרמני ומסחר בלתי חוקי, ובעיקר באספקת מזון בלתי חוקית (הברחה), שהנתפסים בה היו צפויים לעונש. חלק גדול מהאוכלוסייה עבד במפעלי נשק ובמפעלים אחרים שבפיקוח הגרמנים. המסחר היה לאחת התופעות האופייניות בחיי הכלכלה של ו'. בני-אדם סחרו ממש בכול, ומכרו רכוש בסיטונות. השלטונות הגרמניים הנהיגו חובת נשיאת תעודת זהות וחובת עבודה מגיל 14. על חיי היום-יום בעיר הקשו מאוד שעת העוצר ושיבושים בתחבורה העירונית. כול תקופת הכיבוש היו קשיים בהסקת הדירות, בעיקר בהשגת פחם, ובני-אדם סבלו מקור. היו קשיים בדיוור עקב הרס בתים. הגרמנים צימצמו את חיי התרבות במידה ניכרת, חוסלה העיתונות הפולנית ובמקומה יצא לאור העיתון 'נובי קורייר ורשבסקי' (Nowy Kurier Warszawski), שהיה ברוח התעמולה הנאצית, וכן כמה שבועונים ברמה נמוכה ביותר. היתה הוראה למסור לשלטונות את מקלטי הרדיו, וחדשות שוטפות הועברו לעיתים ברמקולים שברחובות המכונים 'נבחים'.

הקונצרטים המעטים למוסיקה יכלו להתקיים בבתי-קפה בלבד. בבתי-קולנוע הוצגו כמעט אך ורק סרטים גרמניים. חוגים רחבים של החברה הפולנית החרימו את העיתונות, התיאטרון והקולנוע הרשמיים, ואולם, בלא הצלחה מלאה. גם אירועי ספורט נאסרו. על מערכת החינוך הוטלו הגבלות חמורות, השלטונות הגרמניים הסכימו להפעלת בתי-ספר יסודיים בלבד, להוציא שיעורים בהיסטוריה ובגיאוגרפיה. למרות נסיונות הפולנים, לא ניתן היה להפעיל בתי-ספר מקצועיים שהיו אמורים להכשיר עובדים לצורכי כלכלת הרייך השלישי. הותרה גם הפעלתם של כמה בתי-ספר מקצועיים גבוהים, ואולם, נאסר קיומם של בתי-ספר גבוהים מלפני המלחמה.

הציבור הפולני הגיב על ההגבלות בתחום התרבות וההשכלה בארגון הוראה חשאית ובפעילות תרבות חשאית בצורות שונות. לימודים תיכוניים התקיימו בהיקף רחב בקבוצות

קטנות בבתיים פרטיים, והקיפו בו' כ-25,000 בני-נוער. גם לימודים גבוהים קוימו בחשאי, ובהם לקחו חלק כ-10,000 בני-נוער.

לכאורה היתה רשות לקיים חיי דת, ואולם, כמרים ומיסדרים סבלו מדיכוי כשאר התושבים. אוכלוסיית ו' גילתה התנגדות לטרור הכובש באמצעות תנועת התנגדות מקיפה, והיא מצאה ביטוי בארגונים פוליטיים וצבאיים שונים ובצורות מגוונות של פעילות. ו' היתה למקום מושבם של ראשי הזרמים העיקריים בתנועות ההתנגדות ולשטח חשוב בפעילותם. תחילת תנועת ההתנגדות היתה בסוף ספטמבר 1939. ב-26 בספטמבר נוסד ארגון 'שירות לנצחון פולין' (Sluzba Zwyciestwu Polski), והוא הפך אחר-כך ל'איחוד המאבק החמוש' (Zwiazek Walki Zbrojnej), ומפברואר 1942 ל'ארמיה קריובה.

ו' היתה גם מושב המפלגות הפוליטיות החשובות, שתמכו ב*ממשלת פולין בגולה ויצרו את ה'מחנה הלונדוני' – החזית הלאומית (Stronnictwo Narodowe), 'חזית העבודה' (Stronnictwo Pracy), ה'חזית העממית' (Stronnictwo Ludowe) והמפלגה הסוציאליסטית הפולנית (Polska Partia Socjalistyczna, PPS).

באופוזיציה להם היו ארגונים בעלי צביון פשיסטי, בעלי נטיות אנטישמיות ואנטי-סובייטיות שיצרו את ה'*כוחות החמושים הלאומיים' בפולין. מבין הארגונים השמאליים היה פעיל ביותר בו' הארגון השמאלי-הסוציאליסטי 'סוציאליסטים פולנים', וב-1943 הפך ל'מפלגת עבודה של סוציאליסטים פולנים' (Robotnicza Partia Polskich Socjalistow, RPPS). קבוצות קומוניסטיות, שתחילה היו קטנות ולא כל כך פעילות, הגבירו את פעילותן אחרי יסוד 'מפלגת העבודה הפולנית' (Polska Partia Robotnicza, PPR) בינואר 1942. זאת היתה תחילתה של ה*גורדיה לודובה. תחילה התבטאה פעילות תנועת ההתנגדות בתעמולה בכ-1,000 עיתוני מחתרת, במקביל אגרו נשק, בעיקר במחסנים שהוסתרו אחרי מפלת 1939 ומרכישה מחיילים גרמנים. אחרי זמן-מה הוחל בייצור נשק ותחמושת, בראש ובראשונה רימונים. נוספו לאלה הצנחות נשק מעטות ממטוסי בעלות-הברית ונשק שנלקח מגרמנים. תחילה לא היתה פעילות חמושה רבה, והפעילות התבטאה בעיקר בחיסול מרגלים ובוגדים. ב-1943 החלו מיבצעים צבאיים מקיפים. חוסלו כמה אנשי ממשל גרמנים מסוכנים במיוחד, וביניהם מפקד הס"ס והמשטרה בו' פרנץ קוטשרה. תנועת ההתנגדות הפולנית גם נטלה חלק בהסתרת יהודים.

תנועת ההתנגדות בו' הקיפה אוכלוסייה רחבה, בראש ובראשונה אינטליגנציה ומעמד הפועלים, בעיקר נוער. היו גם תנועות נוער נפרדות, והפעילים ביותר ביניהן היו צופים במחתרת שכונו בשם הצופן 'השורות האפורות'. פעלו גם 'איחוד מאבק הצעירים' (Zwiazek Walki Mlodych) שיסדה PPR, ארגונים סוציאליסטיים, קתוליים ואחרים. בשנים 1943 ו-1944 התגברו מעשי החבלה וההתנקשות. בסך-הכול נערכו בו' כ-800 פעולות צבאיות וחבלה מסוגים שונים. חוסלו כמה עשרות מראשי הכיבוש שהיו אכזריים במיוחד.

למרות אבידות קשות בנפש וברכוש המשיכה תנועת ההתנגדות להתפתח, אגב הכנות למרד חמוש רב-ממדים. ב-1 באוגוסט 1944 פרץ המרד בפקודת המפקדה הראשית של ה'ארמייה קריובה', בלי תיאום עם ה'ארמייה לודובה' והפיקוד הסובייטי.

אחרי פרוץ המרד, רצה היטלר להפציץ את חלק העיר שהיה בידי המורדים, ואולם, הוא זנח את הרעיון. אחרי כמה ימים, בסיכום עם הינריך *הימלר, הורה היטלר להרוס את ו' עד היסוד ולהקים על חורבותיה מבצר.

אחרי דיכוי המרד כפו הגרמנים על האוכלוסייה האזרחית לצאת את העיר, ושלחו אותם דרך מחנות מעבר בפרושקוב (Pruszkow), אורסוס (Ursus) ופיאסטוב (Piaستow). 550,000. תושבי העיר עברו דרך המחנות ההם, יותר מ-60,000 נלקחו למחנות ריכוז ויותר מ-100,000 למחנות עבודה ברייך.

בחודשים אוקטובר-דצמבר 1944 הרסו הגרמנים אתרים עתיקים ואוספי תרבות רבים, למרות ההתחייבות שניתנה בהסכם הכניעה לכיבוד אתרי תרבות וחפצי תרבות בעיר. קבוצות גרמנים מיוחדות פוצצו בתים ובשיטתיות הרסו את ו' הנטושה. בינואר 1945 תקפו צבאות ברית-המועצות ופולין את העיר מדרום ומצפון, צלחו את הויסלה וב-17 בינואר 1945 שיחררו את העיר.

סיכום האבידות בו' היה נורא. על-פי האומדנים, נהרסו 80% מהמבנים בעיר. בשעת המצור על ו' בספטמבר 1939 נהרסו 10% מהמבנים, בשעת חיסול הגטו – 12%, ב*מרד ורשה הפולני – כ-25% ולבסוף, כ-30%, בעקבות הרס העיר המתוכנן אחרי התמוטטות המרד. גם התרבות הפולנית סבלה אבידות קשות. כ-90% מהכנסיות בו' נהרסו, 80% מן המוזיאונים והתיאטראות, 80% מבתי-החולים, 70% מבתי-הספר. האבידות בנפש היו: בספטמבר 1939 כ-20,000 הרוגים; כ-32,000 נרצחו בהוצאות להורג ושיטות אחרות; כ-370,000 יהודים נרצחו; במרד הפולני נהרגו כ-166,000; וכ-97,000 – במחנות ריכוז ובמחנות עבודת כפייה. בסך-הכול נספו 685,000 תושבי ו'.

היהודים בורשה

ידיעות ראשונות על יהודים בו' הן מן המאה ה-15. במיפקד ב-1792 נמנו בו' 6,750 יהודים, כעשירית מכלל התושבים. במאה ה-19 גדל מאוד מספר היהודים בו', וקהילתה היתה הגדולה ביותר בקהילות ישראל באירופה והשנייה, אחרי ניו-יורק, בקהילות ישראל בעולם. ערב מלחמת-העולם הראשונה ישבו בו' 337,000 יהודים (38.1% מתושביה).

ערב מלחמת-העולם השנייה היו בו' כ-375,000 יהודים (29.1% מתושביה). יהודים ישבו בכול חלקי העיר, אך בחלקה הצפוני של בירת פולין היתה שכונה נרחבת המיושבת ברובה יהודים, ובבתים רבים, ואף ברחובות מסויימים, התגוררה אך ורק אוכלוסייה יהודית. לפי נתונים משנת 1931, עסקו 46.8% מהמועסקים היהודים במלאכה ובתעשייה ו-32.7%

במסחר וכספים. חלקם של יהודים ניכר גם במקצועות חופשיים, כ-8% מכלל המועסקים במקצועות הללו היו יהודים. פרט למורים, כמעט שלא היו יהודים המועסקים בפקידות ובמשרות במנגנון הממשלה והעירייה, שהיו בדרך-כלל חסומים בפני היהודים. מפעלים שבבעלות הממשלה ובבעלות פרטית של פולנים נרתעו מלהעסיק יהודים, ולעיתים נרתעו מכך גם בעלי מפעלי יהודים, וזאת מסיבות שונות וביניהן שאלת העבודה בשבת. המדיניות האנטישמית של הממשלה, וכן המצוקה הכלכלית של מדינת פולין גרמו התרוששות חריפה של הציבור היהודי. מציאות זו של מחנק כלכלי, תחושה של נרדפים וחוסר אפשרויות להגר, מחמת סגירת גבולותיהן של ארצות היעד של ההגירה וצמצומים דרסטיים בסיכויי העלייה לארץ-ישראל מאז 1936, איפיינה את הקיום היהודי ערב המלחמה.

ו' של אותן שנים היתה בבחינת בירה של יהדות פולין ומרכז חשוב של יהודי העולם בכלל. בו' שכנו מרכזי המפלגות הפוליטיות, מוסדות סעד רבים, האיגודים המקצועיים, מוסדות תרבות ודת. בעיר יצאו מרבית העיתונים וכתבי-העת היהודיים בלשונות השונות, ממנה כוונה פעולת הזרמים החינוכיים המגוונים, אגודות הספורט ותנועות הנוער. תנופת התרבות, שכללה יצירה בתחום הספרות והאמנות, הוצאות ספרים, תיאטראות ומועדונים למיניהם, עמדה בניגוד בולט לשפל בכלכלה ולעוני המשוע של המוני היהודים בו'. עקב המתיחות המדינית הגוברת בחודשים האחרונים שקדמו למלחמה הסתמנה הבנה בין פולנים ליהודים, מבוכה וחוסר ודאות.

כיבוש ורשה והתקופה הראשונה של שלטון הגרמנים

המלחמה שפרצה ב-1 בספטמבר 1939, למרות שהיתה צפויה, מצאה למעשה הן את הפולנים והן את היהודים חסרי הכנה וחסרי אונים אל מול מכונת המלחמה הנאצית. בתום השבוע הראשון של המערכה הצבאית עלה בידי כוחות הנאצים לחסל את עוצמתם הצבאית של הפולנית והצבא הגרמני עמד בשערי ו'. תחילה החליט הפיקוד הפולני להפוך את ו' למבצר לוחם, ואולם, אחר-כך נטש את הרעיון. האוכלוסייה האזרחית, ובכללה יהודים רבים, יצאה בימי המלחמה הראשונים למבואות העיר לחפור תעלות נגד טנקים, ובתוך העיר הוקמו מחסומים. אך בד בבד עם ההחלטה להגן על העיר, שאותה ביטא בלהט רב ובשכנוע שהדביק רבים ראש-העירייה, סטפן סטז'ינסקי, באה בלילה שבין 6 ל-7 בספטמבר פנייה מצד אלוף-משנה רומאן אומיאסטובסקי, דובר המפקד העליון, לכול הגברים המסוגלים לשאת נשק לצאת את העיר. הפנייה יצרה אווירת בהלה. המוני אנשים, בעיקר גברים צעירים ובגילי ביניים, נעו דרך גשרי הויסלה לעבר המזרח. אדם *צ'רניקוב, שבמהרה עתיד היה להיות ראש ה'יודנרט בו', רשם ב-7 בספטמבר ביומנו: 'בצקלון על גבם הפליגו בני-אדם שונים אל הבלתי ידוע'. הכבישים מלאו אדם, וההולכים היו מטרה נוחה לצליפת מטוסים שהנמיכו טוס וירו בהמונים מנשק אוטומטי.

בין היוצאים היה מנגנון הממשלה וצמרת השלטון. יצאו את העיר גם ראשי הגופים הפוליטיים והציבוריים. עם גל הנוטשים את העיר נגרפו גם מקרב היהודים אישי ציבור, המפלגות הפוליטיות על כול זרמיהן ופעיליהן, ובין היוצאים היה גם ראש-הקהילה הממונה מאוריצי מייזל. לא נעשו הכנות של ממש לקראת מצב של פינוי, כלומר, לא נקבעו אנשים או גופים שימלאו את מקום הנוטשים במצב של חירום.

מאז הימים הראשונים הופגזה העיר מן האוויר. בתום השבוע הראשון שותקה כליל ההגנה נגד מטוסים, והמטוסים הטילו פצצות בלא הפרעה. בתי מגורים קרסו וקברו את דייריהם תחתיהם. המרתפים, שבהם ביקשו לראות מיקלטים עמידים בפני פצצות, הפכו למלכודת מוות. התרבו הפליטים בעיר, הן פליטים שגורשו או שברחו מערים ומעיירות במערב פולין והן פליטים שבתיהם נהרסו ורכושם אבד. ב-24 בספטמבר רשם צ'רניקוב ביומנו: 'כול הלילה יריות תותחים. אין גז, מים, חשמל, לחם. יום נורא'. 25 בספטמבר כונה 'יום הדמים'. בשבוע האחרון של החודש היתה העיר במצב של חורבן, תוהו ובוהו ומוות. ב-28 בספטמבר נכנעה ו' ולמחרת נכנסו אליה צבאות גרמנים.

אין הוכחות שהגרמנים התכוונו במחושב לפגוע ברחובות היהודים ובאיזור המיושב בצפיפות יהודים. אך היהודים התרשמו כי הם מטרה שבה מרבים הגרמנים לפגוע. מטר הפגזים הכבד שניחת דווקא בימי החגים (ראש-השנה ויום הכיפורים) חיזק רושם זה. חיים אהרן *קפלן מורה יהודי בו', שכתב יומן מפורט עד יומו האחרון בגטו ו', רשם ב-14 בספטמבר: 'אתמול בין השעות 5.00-7.00 לפני התקדש חג ר"ה ת"ש היתה התנפלות אווירית על הרובע הצפוני, המאוכלס ברובו הגדול יהודים'. וצ'רניקוב ציין ב-22 בספטמבר: 'היום יום כיפור – באמת יום הדין. כול הלילה הרעשת תותחים'.

עם זאת מתקבל הרושם מהכתבים ומהזכרונות שיהודים לא ידעו מה צפוי להם מצד הנאצים. רבים העלו זכרונות מימי מלחמת-העולם הראשונה ומהמפגש אז עם חיל כיבוש גרמני, שהיה שומר סדר וסובלני ביחסו ליהודים.

ואולם, כבר בימי הכיבוש הראשונים למדו היהודים לדעת, כי הצבא הנאצי שנכנס לעיר בשנת 1939 אינו דומה לחיילים שהיו מוצבים בעיר בעת מלחמת-העולם הראשונה. היהודים היו קורבן לפגיעות ולאפליה. הדבר התחיל בסילוק יהודים מתורים למזון, בחטיפות פראיות של יהודים לעבודת כפייה, בהתעללות ביהודים דתיים, ובגזל חנויות יהודים ורכוש יהודים שהוסתר בבתיים. חטיפות האנשים לעבודה בלא הבדל גיל ומצב בריאות שיתקו את הכול ומנעו מיהודי מלנוע ברחובות. אך הגורם העיקרי שמנע שיקום החיים התקינים נבע מהמציאות שהכובש התחיל להנהיג. מרבית המפעלים לא נפתחו מחדש, יהודים חששו לחדש את המסחר ולהציג סחורה בחנויותיהם. מורים, בעלי-מלאכה, בעלי מקצועות חופשיים וכול מי שעסקו במקצועות מגוונים כגון עיתונות, מוסדות תרבות וחברה, איבדו את מקום עבודתם, מבלי לקבל פיצוי כלשהו ובלי סיכוי להשיג עבודה כלשהי.

ב-26 באוקטובר נמסר על הקמת ה"אגנרלגוברמן לשטחי פולין הכבושים". ו' נכללה בגנרלגוברנמן והיתה העיר המרכזית של אחד מארבעת הדיסטריקטים (המחוזות) שלו. לבירת הגנרלגוברנמן ולמוש המושל (Generalgouverneur) של הישות נקבעה קרקוב. בנובמבר פורסמו הצווים האנטי-יהודיים הראשונים, כגון החובה לענוד סרט לבן ובו מגן-דוד כחול, סימון חנויות ועסקים של יהודים, מסירת מכשירי רדיו, איסור נסיעה ברכבות ועוד. הפגיעה החמורה ביותר באה עם הצווים וההסדרים בענייני המשק והכלכלה. ב-17 באוקטובר הוציא ראש הדיסטריקט של ו', לודוויג פישר, הוראה, ולפיה אסור ללא-יהודים לרכוש או לחכור עסקים של יהודים בלי רשיון מיוחד. עסק יהודי הוגדר כול מפעל עסק או מסחר שבו מחזיקים יהודים ביותר מ-25% של הקניין. בנובמבר יצאו ההוראות בדבר מחזור הכספים והמותר והאסור ליהודים בתחום זה. לפי התקנות ההן חייב יהודי להפקיד את כול ממונו בחשבון מוקפא בבנק. הבנקים רשאים למסור ליהודי מחשבונו עד 250 זלוטי בשבוע. קפלן רושם ביומנו ששום יהודי לא הזדרז למסור את כספו, ומתפאר בכך שיהודים אינם מציתים לגזירות האכזריות והבלתי אנושיות של הכובש. אך התקנות הללו מנעו מיהודים פעילות כלכלית גלויה כלשהי, ובייחוד פעולות מחוץ לחוג היהודים הפנימי. הוראה אחרת, שהסדירה את עניין הגמלאות לנכים, לקשישים, לאלמנות ולמקבלי גמלאות מטעם הרשויות השונות, הוציאה את היהודים מכלל מקבלי הסעד. ב-4 בפברואר 1940 מציין קפלן ביומנו את חובת 'הרשמת ההון היהודי' (נכסי דלא נידי, עסקים, ניירות ערך, משרדים, דירות פרטיות ששוויין מעל לאלפים זהוב) שיצאה אל הפועל עוד בינואר. עכשיו נתפרסמה גזירה חדשה: 'כל מי שיש לו דירה פרטית ובה מטלטלין והלבשה וכלי בית מחייב להמציא רשימה מפורטת מכל הנמצא אתו בבית'. בד בבד עם שיטת הקפאת הכספים וחיסול הפעילות התנהל מסע החרמה של עסקים. הודעה שהתפרסמה בגנרלגוברנמן קבעה, שכול העסקים שבעליהם אינם במקום העסק או שמתנהלים בצורה שאינה יעילה, רשאי השלטון לשים ידו עליהם ולמנות אפוטרופוס מטעמו. מידי היהודים נלקחו כול העסקים, פרט לחנויות זעירות שבתחום האיזור היהודי. בדרך-כלל סילקו האפוטרופוסים את הבעלים ואת העובדים היהודים, ורק במקרים מסויימים הסכימו להחזיק את בעל העסק כיועץ מקצועי. כבר בשלב הראשון הוא היו נכסי העבר למשענת קיומם העיקרית של היהודים. יהודים שהיו בידיהם חסכונות בממון וסחורות שעלה בידם להחביא, החלו להמירם במזון, תהליך שעתיד היה להימשך כול עת המלחמה. עם הזמן הלכו והצטמצמו הקניין והמשאבים שבידי היהודים, ובמקביל גדל מספרם של חסרי כול והנידונים למוות איטי מחמת מחסר במזון ובאמצעי קיום חיוניים. יש להניח כי עם גל היוצאים בתחילת המלחמה יצאו עשרות אלפי אדם. לעומת זאת נכנסו לו' או גורשו אליה עד לשלב הקמת הגטו בנובמבר 1940 פליטים שמספרם נאמד ב-90,000. הפליטים, רבים מהם מלודז' ומלוצלבק (Wloclawek), מקאליש (Kalisz) ומערים ועירות אחרות במחוזות המערב, שוכנו בחלקם בצפיפות גדולה ב'נקודות

מחסה' (Punkty) שנקבעו במקומות ציבור, כגון בתי-ספר, מוסדות ציבור למיניהם וגם בתי-כנסת. המחסור החמור, הצפיפות והיאוש שהשתררו במקומות המחסה הללו גרמו, שה'נקודות' היו קורבנות ראשונים של רעב ומגיפות מתפשטות.

על היהודים נאסרה פתיחת בתי-הספר, וזמן מה נאסרה גם התפילה בציבור בו'. לא רק שיקום מוסדות וארגונים שהיו קיימים לפני המלחמה נחשב לאסור בתכלית, אלא עצם התכנסות מניין יהודים בלא רשות נאסרה מטעם השלטונות. במקום רשת המוסדות הרבים והמגוונים שהיו בעבר הוכרה פעולתם של שתי מסגרות פעולה בלבד – היודנרט ומוסדות הסעד. היודנרט היה מוסד חדש שהוקם ביזמת השלטונות הגרמניים והחליף את הנהגת הקהילה המסורתית. ב-4 באוקטובר 1939 רשם צ'רניקוב ביומנו: 'הובלתי אל שדרות שוכה (מושב מוסדות המשטרה בו', ובכללם הגסטפו) ושם הודיעו לי שעלי לצרף 24 אנשים למועצת הקהילה ולעמוד בראשה'. זה היה הצעד הראשון והמכריע להקמת היודנרט, אך היהודים בו' לא הבינו ולא עמדו על כך שעם התארגנות היודנרט מתרחש מאורע בעל חשיבות באשר לעתידם בתקופת הכיבוש. אדם צ'רניקוב היה אומנם חבר הנהלת הקהילה, אך לא אישיות ידועה ומוכרת בקרב היהודים בו'.

בספטמבר, בעיצומם של הקרבות, הטיל ראש העירייה הפולני סטז'ינסקי על צ'רניקוב את תפקיד ראש-הקהילה, ולפיכך היה מעין המשך טבעי בכך שצ'רניקוב הועמד בראש המסגרת החדשה. בהרכב הראשון של היודנרט נכללו אנשים שבתקופה שבין שתי מלחמות-העולם תפסו עמדות חשובות בחיים הפרלמנטריים היהודיים ובהנהגת המפלגות, כך שמבחינה מסויימת עלה ההרכב הראשון של היודנרט במשקלו הציבורי על הנהלת הקהילה הקרואה הקודמת. בין השאר היו חברים בה המנהיג הציוני אפולינארי הרטגלס, משה קרנר איש הציונים הכלליים, מנהיג אגודת ישראל הרב איצ'ה מאיר לוין, ואיש ה'בונד' מרדכי שמואל *זיגלבוים. טבעי כי הציבור היהודי ראה ביודנרט בשלבו הראשון המשך לקהילה וכונה בפי היהודים 'קהילה'. גם מושבו של היודנרט ברחוב גז'יבובסקה (Grzubowska) היה בבניין שבו שכנה הקהילה. גם לאחר שהחברים הבולטים ביודנרט, ובכללם כול האישים שהוזכרו, עזבו את ו' ויצאו עם אחרוני העוזבים באופן חוקי את פולין בחודשיים הראשונים של שנת 1940, עדיין נשארו בקהילה-יודנרט אנשים שנהנו ממעמד סמכותי ואימון הציבור לפני המלחמה. ביניהם היו אברהם *גפנר, סוחר ותעשיין שעמד בראש מרכז הסוחרים היהודים והיה חבר עיריית ו', יוסף יאשוונסקי, ראש ה'אורט' בפולין וחבר נשיאות 'יווא', המהנדס סטאניסלב שרשבסקי שעמד בראש 'טופורול', איגוד לעידוד החקלאות בקרב היהודים, ד"ר יוסף מילייקובסקי, רופא בעל שם ועסקן מקובל, משולם קאמינר, מהפעילים הבולטים של 'אגודת ישראל', ואחרים. בתקופת הגטו עתיד היה להתרחב מעגל הסמכויות והשליטה של היודנרט ולהקיף את כול התחומים החיוניים בחיי היהודים. ואולם, כבר העימותים הראשונים שאירעו – עבודת כפייה, קונטריבוציות גדולות שהוטלו, החרמות רכוש, מאסרים והוצאות

להורג של קבוצות מקריות בשיטת העונש הקולקטיבי – הבליטו את חוסר האונים של היודנט והדילמות הקשות שבפניהן ניצב.

במרוצת הזמן לבשו לכאורה החטיפות הפראיות לעבודה אצל הגרמנים צורה מאורגנת. היודנט פנה לגרמנים והציע לספק מכסת אנשים קבועה לעבודה, במקום החטיפות ששיתקו לגמרי את מהלך החיים. לפיכך הוטל על כול יהודי מספר קבוע של ימי עבודת כפייה בחודש. היודנט, שלא היו לו הסכומים לכיסוי ההוצאות של דמי העבודה, היה נתון תמיד בקשיים כספיים.

עוד תחום פעולה שהותר ליהודים כול תקופת הכיבוש והגטו היתה פעולת הסעד והעזרה ההדדית. כבר בעת המערכה בפולין בספטמבר 1939 התארגן בו' גוף סעד פולני לשעת חירום ובעקבותיו הוקם מוסד מקביל יהודי. לפולנים היו הכספים למטרות העזרה שהותירה הממשלה הפולנית לפני בריחתה, והיהודים סברו כדבר טבעי שהם רשאים ליהנות מהמקורות ההם כאזרחי פולין וכמשלמי מיסים. ואולם, כעבור זמן קצר מסר המוסד הפולני כי הגרמנים אינם רואים בעין יפה את השיתוף הפולני-היהודי והמגעים נותקו. לפיכך התחילו היהודים לפעול באופן עצמאי. כבסיד לפעולה שימשו המשאבים הכספיים של ה'ג'וינט. בקופת ה'ג'וינט היה סכום ניכר וניתן היה להתחיל בו בפעולת סעד בנסיבות החדשות. ה'ג'וינט היה רשום כמוסד אמריקני, ובאותה עת עוד נאלצו הגרמנים להתחשב בו. ה'ג'וינט פרש את חסותו על מוסדות סעד קיימים. השלוחה של ה'ג'וינט בפולין, שבסיסה היה בו', התברכה בקבוצת אנשים מסורים ומוכשרים, והם גילו גם בתקופת המלחמה והגטו יכולת, אומץ לב ונאמנות לתפקידם. הבולט ביניהם היה יצחק *גיטרמן, יהודי ממוצא ליטאי, ששנים היה הרוח החיה ביוזמות ובפעולות של המוסד. עם קבוצת ראשי ה'ג'וינט נמנו גם דוד גוז'יק, ליאון נוישטאט, יצחק בורנשטיין, והאיש שבימי המלחמה והמחתרת היתה ידו בפעילויות רבות ומגוונות, עמנואל *רינגלבלום. ה'ג'וינט נרתם לפעולות העזרה במישורים שונים, ובהם טיפול בפליטים ובנפגעים בימי המערכה הצבאית. אנשי אינטליגנציה מובטלים רבים נקלטו במנגנון המורחב שבנה מוסד הסעד בחסותו של ה'ג'וינט.

עד מהרה התברר כי מעגל הנזקקים לעזרה מתרחב ומחייב יצירת ארגון וכלים שיקיפו את האוכלוסייה היהודית כולה. לקראת חג הפסח של שנת ת"ש סייע ה'ארגון היהודי לסעד' שנקרא ZTOS (Zydowskie Towarzystwo Piekni Społecznej) ויסודו בג'וינט, ל-250,000 יהודים. המכשיר החשוב ביותר לעזרה חלקית להמונים היו מטבחים עממיים שחילקו מנת מרק ופרוסת לחם. בתקופת השיא פעלו כנראה יותר מ-100 מטבחים כאלה בו' היהודית. היו מטבחים לאנשי איגודים ומקצועות מסויימים, כגון עיתונאים, סופרים וכולי, והיו גם מטבחים שעמדו בפיקוח של מפלגות פוליטיות ותנועות הנוער. באוקטובר 1939 חולקו 188,611 מנות מרק בו', ואילו במרס 1940 – 1,986,263. כבר בתחילת המלחמה נזקקו כ-15% מיהודי ו' למנת המזון שסיפקו המטבחים העממיים, ובספטמבר 1940 חלה ירידה חדה

במספר מנות המרק שניתנו במטבחים העממיים עד ל-379,068. הירידה נגרמה מחמת לדול המקורות הכספיים של הג'וינט.

בשנת 1940 הוציא הג'וינט למען יהודי פולין סכום של כמיליון דולר וחצי והסכום ההוא ירד בשנת 1941 בכחמישית, למרות שבשנת 1941 היתה מצוקת יהודי ו' החריפה ביותר. מראשית 1942 ניצב הג'וינט מול קשיים חמורים לאחר הצטרפותה של ארצות-הברית למלחמה והקושי המחמיר בהעברת מזון וכספים לארץ אויב. עזרה הגישו גם מוסדות אמריקניים לא-יהודיים, ויש לציין שהם עמדו בתוקף על כך שהסיוע שהם מגישים יינתן גם לנצרכים היהודים. במאמץ לקיים למיצער את העזרה הדחופה החלקית פנו מנהלי הג'וינט בו' היהודים בעלי אמצעים, שעלה בידם להציל חלק מרכושם במזומנים, והציעו להם להלוות כסף לג'וינט, והכספים יוחזרו למלווים אחרי המלחמה.

מכשיר חשוב אחר שהוקם ביוזמתה של העזרה העצמית ובניצוחו של עמנואל רינגלבלום היתה רשת 'ועד הבתים'. ועדי הבתים הוקמו כמסגרת לשעת חירום בעת המערכה בספטמבר 1939, אך רינגלבלום וחבריו הבינו כי ניתן להפעילם כגורם קבוע לעזרה עצמית. חשיבותה של מסגרת זו גברה כי עקב שעת העוצר המוקדמת היה על הדיירים להיות מסוגרים בבתיהם, והקשרים שבין הדיירים התהדקו. בוועדי הבתים היו פעילים מתנדבים, שהיו למנהיגות מקומית חשובה. ועדי הבתים התרבו והתעצמו עם גבור המצוקה. בסוף אפריל 1940 היו בו' 778 ועדי בתים ב-878 בתים, במאי 1940 – 1,518, ובספטמבר כ-2,000 ועדי בתים. רינגלבלום וחבריו ביקשו להקנות לוועדי הבתים צביון של רשת הפועלת לפי עקרונות חברתיים. בראש ובראשונה דאגו הוועדים לדיירים העניים שבבתיהם, אך גם הקימו גני-ילדים ומועדוני נוער, ואירגנו פעילויות תרבות. המדור לעזרה סוציאלית השתדל להרחיב את מעגל העבודה של ועדי הבתים ולהטיל על הבתים, שבהן עדיין לא היתה המצוקה חמורה, לאמץ נקודות מחסה לפליטים או בתים שבהם היתה המצוקה קשה ביותר. אך עם התרחבות מעגלי הנפגעים והזקוקים לעזרה חלה ירידה בפעילות הוועדים בתחום בתיהם.

מראשית צעדיה היתה ההתארגנות שקמה בחסות הג'וינט והמוסד לעזרה עצמית גם בעלת אוריינטציה חברתית ופוליטית. ליד העזרה עצמית נקבעה מועצה ציבורית, ובה היו מיוצגים ראשי הגופים הפוליטיים במחתרת, והם קבעו את מדיניות העזרה ויעדיה. כך נעשה המוסד לעזרה עצמית לכוח שמצד אחד פעל באופן חוקי, בידיעת השלטונות ובאישורן, ומצד שני היה קשור במסגרות הפוליטיות החשאיות וסייע לפעילות במחתרת. רבים ראו בעזרה העצמית הסוציאלית מעין חלופה ליודנרט, היינו, מוסד המייצג את הציבור היהודי מול מוסד הכפוף לשלטון הכובש.

באביב 1940 פנתה המחלקה לסעד שלייד המבנה השלטוני שהקימו הגרמנים בראשות המושל הנס* פרנק להקים מוסד לסעד לכלל האוכלוסייה בארץ הכיבוש, ובכללם גם יהודים.

בתוך המסגרת הכלכלית ההיא, המכונה ועד סעד עליונה (Naczelna Rada Opiekuncza,) (NRO) פעל מדור יהודי 'העזרה היהודית העצמית' (Zydowska Samopomoc) (Spoleczna, ZSS) שהתגבש כמוסד יהודי בעל אוטונומיה. בראש המוסד הועמד ד"ר מיכאל וייכרט, שלפני המלחמה היה עסקן יהודי בתחום בעלי-המלאכה ומפעלי תרבות יהודיים. מושבם של המרכז הכללי ושל המוסד היהודי היה בקרקוב.

במישור ציבורי כמעט שלא היו יחסים בין יהודים לפולנים בו'. העיר לא היתה בירת הגנרלגוברנמן, אך היתה בירתה של המחתרת בפולין. קמו בה הארגונים הצבאיים במחתרת, מרכזי המפלגות שפעלו בחשאי וה*דלגטורה, שהיתה השלוחה של *ממשלת פולין בגולה. ליהודי ו' היו קשרים עם פולנים על בסיס אישי, וקבוצות פוליטיות מסויימות קיימו קשרים עם חבריהן הפולנים, אך לא נוצרו קשרים כלשהם באמצעות כוחות המחתרת, או שלוחות של הממשלה – הצבאיות והאזרחיות – וגורמי ציבור יהודיים. יהודים לא הפכו בשום מקרה לרכיב מוכר בתוך מסגרת מחתרתית שנוסדה ביוזמתם של הפולנים, ושום נציג יהודי לא נתבקש להצטרף לגוף שהוקם מטעם גורמי שלטון שבמחתרת. עם זאת, בתחילת הכיבוש לא היו גילויים אנטי-יהודיים בולטים מצד הפולנים. גם ראשי מוסד הסעד NRO הפולנים גילו הבנה למצב היהודים בחלוקת העזרה.

הקמת הגטו

בינואר 1940 התחיל גל של התנפלויות והתקפות על היהודים מצד כנופיות של פולנים. החבורות התקיפו יהודים, היכו בודדים ושדדום באין מפריע. אין ספק שעשו זאת בעיקר פרחחים ואנשי עולם תחתון מוסתים, שניצלו את החופש שניתן להם להשתולל כאוות נפשם, מתוך הסכמה שבשתיקה מצד הגרמנים או בעידודם וביוזמתם. בימי הפסחא התפתחו הדברים לכדי פוגרום ממש, שנמשך שמונה ימים. יהודים לא העזו להתגונן, כי חששו מתגובת הגרמנים. לא באה תגובה תקיפה מצד הפולנים והמחתרת הפולנית, אם כי פולנים יחידים הביעו את הסתייגותם והוקיעו מעשי פרעות. ההתפרעויות שהתחילו לפתע גם נפסקו לפתע לפי הוראת הגרמנים.

באמצע נובמבר 1940 נסגר הגטו היהודי בו' שהוקם בליבה של השכונה היהודית בצפון העיר והקיף את הרחובות המיושבים יהודים. כבר בנובמבר 1939 נעשה הניסיון הראשון להקים גטו בו' ביוזמת הס"ס, אך המפקד הצבאי של העיר, גנרל פון נוימאן-נירודה, סיכל את התוכנית. מאז פברואר 1940 הוטל על ולדמר שן, המורשה הגרמני לענייני פינוי ולתנועת אוכלוסין במשרד הדיסטריקט, לתכנן את הקמת הגטו. נשקלו אפשרויות שונות, כגן הוצאת היהודים וריכוזם באחד הפרברים של העיר. ביום כיפורים 12 באוקטובר 1940 נמסר ליהודים על צו הקמת הגטו, וכעבור ימים אחדים פורסמה מפת הרחובות שהוקצו לשטח

הגטו. הופעלו לחצים רבים במגמה לצמצם את שטח הגטו, אך כמה פולנים קראו ליהדברות בין פולנים ויהודים במציאות שחייבה חליפין ופינוי של יותר מ-100,000 פולנים מזה ויהודים מזה.

חודשים רבים בנו את החומה שהיתה לחומת הגטו, ועל היודנרט הוטל לממן את הוצאות הקמתה. עד ליום האחרון לא ידעו היהודים אם יהיה זה גטו סגור או פתוח. ביום 16 בנובמבר 1940 נסגר הגטו ואלפי יהודים שהותירו את שארית רכושם מהעבר השני לא יכלו עוד להגיע אליו. לפי הנתונים הגרמניים צריך היה להוציא מבתיים ולשכן מחדש 113,000 פולנים ו-138,000 יהודים. מיד עם הקמת הגטו נזרם לתוכו זרם פליטים. בשטח שהיה כ-2.4% מתחומי העיר נדחסו כ-30% מאוכלוסייתה. לפי נתוני הגרמנים היו בגטו שש עד שבע נפשות בחדר אחד. בשטח הגטו היהודי היו הבתים רעועים ונעדרי סידורים סניטאריים, ולא היו בגטו חתימת דשא כלשהי ועצים. מתוך 1,800 רחובות שבעיר נכלל בגטו 73 בלבד. אורכם של גבולות הגטו היה כ-18 ק"מ, גובה החומה שהקיפה אותו שלושה מטרים ועליה הושמה גדר תיל. לגטו הוכנסו גם כ-2,000 בני-אדם נוצרים לפי דתם, ובשטח הגטו נשארה כנסייה פעילה וכומר ממוצא יהודי, שגם הוא כבני עדתו נחשבו ליהודים לפי חוקי הגזע. הנאצים הקפידו שלא לכנות את הגטו אלא 'הרובע היהודי'. הגטו ניתק את היהודים כליל מהעולם שמחוצה לו ושם קץ לקשרים העסקיים בין יהודים לפולנים. הלך וגדל מספר העובדים ביודנרט על מוסדותיו וקמה *משטרה יהודית ובה 1,000 איש, ועם הזמן התרחבה ל-2,000. מנגנון היודנרט הגיע בשיא התרחבותו בגטו ל-6,000 עובדים, לעומת 530 מועסקים בקהילה לפני המלחמה. יהודים קיבלו מזון בעל ערך קלורי של 181 קלוריות ליום, כרבע משניתן לפולנים ו-8% מהערך התזונתי שקיבלו הגרמנים על-פי תלושי המזון הרשמיים. בנובמבר 1940, בחודש שבו נסגר הגטו, היה מספר הפטירות 445, בגטו גדלה התמותה בהדרגה אך במספרים מתעצמים: בינואר 1941 מתו 898; באפריל 1941 – 2,061; ביוני 1941 – 4,290; באוגוסט 1941 – 5,560; בחודש אוגוסט הגיעה התמותה בגטו לשיאה ומאז הסתמנה ירידה קטנה, ועד סוף קיומו של הגטו נעה התמותה החודשית בין 4,000 ל-5,000 נפש. במאי 1942, סמוך לתחילת הגירוש הגדול, חלה ירידה ניכרת, והתמותה היתה 3,636 נפש. בהדרגה נוצרה צורה של מבנה כלכלי גטואי. פרט לשכבה קטנה של אנשים, מבריחי מזון אל הגטו מזה וחפצים בעלי ערך מן הגטו אל 'הצד הארי' מזה, וכן בעלי בתי-מלאכה שעשו עסקים כשרים ובלתי כשרים עם בעלי מפעלים גרמנים, לא יכלו כול שאר תושבי הגטו, ובכללם המועסקים בעבודה כלשהי, חלקית או מלאה, להתקיים ממנה. השכר שקיבלו העובדים היהודים למיניהם, שבמרוצת הזמן הגיע מספרם לעשרות אלפים, איפשר רק למועטים ביחס, ששיעורם לא עלה על כ-10%, לספק לעצמם ולמשפחותיהם מזון חיוני לצורכי קיום. הרוב המכריע ניסה להתקיים מחסכונות או ממכירת חפצים שברשותם. עם זאת היתה לאדם העובד תחושה שיש לו עדיין אחיזה כלשהי

במציאות, והדבר תרם להרמת מה של המוראל הירוד. באורח כללי היתה החברה בגטו נתונה בדינמיקה חד-סטרית, כלומר התרוששות מהירה, ושיעור גדל והולך חסר כול הידרדר עד מיתה מרעב. סמוך לחיסול הגטו רשם בעל יומן, סטפן ארנסט:

בגטו מצויים אולי עשרים ואולי שלושים אלף שבעים ממש בני העלית החברתית, כנגדם המון של רבע מיליון פושטי יד ודלות מוחלטת, הנאבקת על דחיית מועד המוות ברעב... ובתוך, בין שני אגפים אלה, המון של כמאתיים אלף "ממוצעים", אשר מסתדרים טוב יותר או רע יותר, אך הם עדיין שומרים על דמותם, נקיים במראה, מלובשים ושלא נפוחים מרעב...

לפי חישובי ה'ארגון היהודי לסעד' היו בדצמבר 1941 65,000 מועסקים בגטו, בהם 55,000 שכירים ו-10,000 עצמאיים. לפי אותו מקור היה באותה עת מספר חסרי אמצעי קיום יותר מ-200,000.

קשרי הכלכלה של הגטו עם החוץ התנהלו באמצעות ה'טרנספרשטלה' (Transferstelle לשכת העברה), מעין רשות שבידי שלטונות הגרמנים הממונה על תנועת סחורות מן הגטו ואילו. המנהל הראשון של ה'טרנספרשטלה' היה אלכסנדר פאלפינגר, פקיד גרמני שהובא מהנהלת הגטו בלודז'. אחר-כך הוחלף פאלפינגר במקס פישר, כלכלן גרמני שגילה בתפקידו גמישות רבה יותר.

במציאות רק חלק מתנועת הסחורות, המצרכים אל הגטו והתוצרת של הגטו הועברו באמצעות ה'טרנספרשטלה'. מרבית הפעילויות הכלכליות בתוך הגטו נעשו באופן בלתי חוקי, ומשק הגטו היה בעיקרו משק בלתי חוקי. מבנה זה היה מורכב משני יסודות עיקריים, הברחה של מצרכים אל הגטו והוצאה בלתי חוקית של תוצרת מעובדת מהגטו החוצה. שווי היצוא מן הגטו של המוצרים שנוצרו בתוכו בצינורות רשמיים הגיע ביוני 1941 לכ-333,000 זלוטי. בחודשים שאחרי-כן נעה התוצרת הזאת סביב 500,000 זלוטי לחודש (5,000 דולר), ואילו לפי חישובי כלכלן בגטו הגיע היצור החשאי החודשי בתקופה המקבילה לכעשרה מיליוני זלוטי (100,000 דולר), ושני ענפים בלבד ביצור החשאי, עבודות נגרות וייצור מברשות בגטו, הגיעו לסכום של שבעה-שמונה מיליוני זלוטי (70,000 – 80,000 דולר). אשר להברחת המזון אל הגטו הרי היא הגיעה, לפי הערכות כמותיות שקבע צ'רניקוב, ל-80% מכלל כמות המצרכים שנכנסו לגטו.

מעורבות הגרמנים בגטו היתה במישורים אחדים. השלטונות היו מעוניינים בעיקר בגזל רכוש היהודים ובניצול המומחיות המקצועית של היהודים בענפים מסויימים. מהשלב הראשון של הכיבוש הועסקו יהודים מסויימים באיסוף שאריות מתכת, נוצות וטקסטיל. אחר-כך גבר שילוח היהודים למחנות עבודה, ובהם הועסקו בעבודות פרך בתנאי רעב, בתנאים סניטאריים ירודים ובמשטר עבודה מתיש והרסני. ב-1941 נשלחו בעונת הקיץ 11,300 יהודים למחנות

באיזור ו', לובלין וקרקוב, ושיעורי התמותה, הנכות והתחלופה במחנות ההם היו גבוהים ביותר. כאמור, כ-2,000 יהודים עבדו דרך קבע במקומות עבודה גרמניים בתוך ו'. המקומות ההם כללו שירותים בקסרקטינים, עבודת סבלות בתחנת רכבת וכדומה. ניתן להם להבריח מעט מזון מוזל למשפחותיהם ולמכור מזון בחוג מכירים. במהרה התחילו יזמים ובעלי מפעלים גרמנים לגלות עניין בגטו ובעבודת יהודים והם עטו על הגטו כמקור לניצול עבודת עבדים.

מאז קיץ 1941 התחילו לחדור לגטו בעלי מפעלים גרמנים שהיו מאוגדים והשיגו זיכיון לפעילות בשטח ו'. ביולי 1941 הופיע הראשון בהם, ברנרד האלמאן, בעל חברה לנגרות. בספטמבר 1941 התחילה לפעול בגטו חברת פריץ שולץ, שבסיסה בדנציג, בעיקר בתחום מוצרי פרווה. ואולם, חשובה ביותר עתידה היתה להיות פעילותו של הגרמני ולטר טבנס, שבחודשי הסתיו של 1941 החל לפעול בגטו והתרכז במוצרי טקסטיל למיניהם. תחילה הזמינו המפעלים הללו מוצרים מוכנים אצל בעלי-מלאכה יהודים, אך עד מהרה החלו להקים מפעלים משלהם בשטח הגטו. בשלבים הראשונים היו רק יהודים מועטים ביחס מוכנים לעבוד במפעלים הללו. התמורה שקיבלו העובדים בעד יום העבודה לא הספיקה לקניית מחצית כיכר לחם. היודנרט ניסה להגביר את מעורבותו ולעודד עבודה במפעלי גרמניים, ולשם כך הוקמה מחלקה מיוחדת, אך גם ההשתדלויות של היודנרט לא הועילו ורק החרדה מפני הגירושים העלולים לפקוד את הגטו הפנתה יהודים רבים יותר למפעלי הגרמנים. סדרת חברות מסחר פולניות, ביניהן חברות גדולות, נאלצו להיכנס בקשרים חשאיים עם בעלי-מלאכה בגטו כדי להשיג את התוצרת הנדרשת בענף הסידיקית ובענפים אחרים. אפילו הורמכט מוכרח היה להיכנס להתקשרויות חשאיות עם בתי-מלאכה בגטו כדי להשיג מיטות, מברשות למיניהן, חלקי לבוש ועוד. יהודים גילו גם כושר המצאה ואלתור מפתיעים ביכולתם לשנות את דמות החפצים מישנים לחדשים וכן בשימוש בתחליפים למיניהם.

יהודי הגטו העדיפו לעבוד בבתי-מלאכה שעבדו למען ה'יצוא המוברח', שבהם היה היחס לעובדים אנושי יותר והתשלום היה גבוה בהרבה מאשר במפעלים שברשות הגרמנים. ההברחה התנהלה בשיטות שונות לא פסקה אפילו ליום אחד כול ימי קיום הגטו. היא הועברה דרך בתים שהיו מחוברים עם הבתים שנמצאו ב'צד הארי', מעל לחומות, דרך פתחים מוסווים בתוך החומות ודרך תעלות מתחת לחומות. הברחה בקנה-מידה גדול התנהלה דרך שערי הגטו, והשוטרים והשומרים למיניהם – גרמנים, פולנים ויהודים – היו שותפים לסוד וקיבלו דמי 'לא יחרץ' בעד עצימת עיניים.

היתה גם הברחה בקנה-מידה זעיר, של ילדים שהתגנבו לצד הפולני ושל נשים שיצאו בחשאי, בסכנת חיים, כדי להביא מעט מזון למשפחותיהן. ההברחה הגדולה היתה ארגון בקנה-מידה מסועף, ולו קשרים מתאימים עם שותפים וגורמים מוכרים בצד הפולני. הכול, העברת עשרות שקים של מצרכים, נעשה בתוך דקות, ועקבות המתרחש טושטשו ונמחקו

לבלי הכר. כמעט מדי יום ביומו נפלו אנשים בשעת ההברחה. אך הקורבנות לא הרתיעו את ארגון המבריחים ולא גרמו את הפסקות המיבצעים או דחייתם. את יוזמי ההברחה ואנשי השורה במיבצעים לא הדריכו מניעים ציבוריים או מרדנות מודעת. המניעים שלהם היו הרצון להתקיים ולהרוויח, ודחף ההרפתקנות שפעל כנראה אצל רבים מהם. ברשימות וביומנים שנכתבו בגטו מצביעים הכותבים על העדר מניעים ציבוריים אצל המבריחים. ועם זאת מודים כולם כי המבריחים מילאו תפקיד חיוני, והודות להם יכול היה הגטו להחזיק מעמד ולהישרד על אף גזירות הגרמנים. מבריחים מסוג אחר היו כאמור ילדים או נשים שעסקו בהברחה על בסיס אינדיווידואלי. אלה נדחפו להברחה מחמת המצוקה וביקשו להחיות את נפשם ונפש קרוביהם. ילדים קטנים, מבריחים בני שבע ושמונה שהתקהלו בקרבת שערי הגטו, היו תמונה שכיחה בנוף הגטו. עורך-דין יהודי ידוע, ליאון ברנסון, שהשתייך לחוגי המתבוללים ומת בגטו, אמר כי אחרי המלחמה יהיה מחובתם של המשוחררים להקים אנדרטה לזכרו של הילד האלמוני – המבריח בגטו ו'.

נסיון הגרמנים לחסל כליל את ההברחה נתקל בהתנגדות נואשת של בני-אדם שהגנו על חייהם. אך כמובן שהגרמנים, שלא בחלו באמצעים וראו בעינויים וברצח דרך רגילה לשבירת ההתנגדות, יכלו למנוע את ההברחה בדרך של הרג המונים. קרוב לוודאי שהם השלימו עם ההברחה ביודעם כי בלעדיה נידון הגטו כולו למוות בתוך שבועות או חודשים מועטים. הקובעים במנגנון המקומי החליטו כנראה כי אין להילחם עד הסוף בהברחה ורצוי להסתפק בפשיטות, החרמות והריגות ספוראדיות וכך לבלום את ממדיה ולהחזיקה ברמה של הברחה מבוקרת.

בין האיסורים שלא הקפידו לקיימם היו ההתכנסויות, ולו בבתים פרטיים. זמן מה היה בתוקף איסור מפורש להתפלל בצוותה. למרות זאת נהגו היהודים לכנס בימי חול מניינים בבתים פרטיים והתפללו, ובימי חג ומועד שפכו המונים את תחינתם. באביב 1941 בוטל איסור התפילה ובתי-הכנסת נפתחו מחדש. ביוני 1941 נערכה פתיחה חגיגית של בית-הכנסת הגדול ברחוב טלומצקה (Tlomacki). האדמו"ר מפיאסצ'נה (Piaseczna), הרב קלונימוס קלמיש שפירא, קיים את עדתו החסידית בתוך הגטו ודרש את דרשותיו בשבתות, דברים שאינם רק ביטוי לדביקות תמימה באמונה אלא יש בהם ניסיון מאלף לחדור לרזי המתרחש. בגטו ו' היה איסור לימוד בבתי-ספר. ראש היודנרט צ'רניקוב פנה כפעם בפעם לשלטונות הגרמניים ותבע להרשות פתיחת בתי-ספר. ב-1941 ניתנה רשות לפתוח שנת לימודים לילדים בכמה כיתות של בתי-ספר יסודיים. שנת הלימודים ה'סדירה' היא, היחידה שנתקיימה בגטו ו', נפתחה באוקטובר 1941. ערב סיום שנת הלימודים למדו 6,700 תלמידים ב-19 בתי-ספר, שהיו מסונפים לזרמי חינוך השונים שפעלו בו' היהודית לפני המלחמה.

ואולם, עבודת החינוך העיקרית התנהלה במחתרת. בגטו פעלו בחשאי, בבתים פרטיים, עשרות ואולי מאות כיתות לימוד בדרגות שונות.

בעת שחל איסור על בתי-הספר הרגילים בגטו הותר ליודנט לקיים בתי-ספר מקצועיים בחסות 'אורט'. הקורסים המקצועיים הראשונים נפתחו בשנת 1940, אך למלוא הפעילות הגיע החינוך המקצועי בתקופת הגטו, ובאמצע שנת 1941 למדו 2,454 תלמידים בקורסים מקצועיים. הופעלו קורסים שבהם נלמדו נושאים בתחומי האמנות, ארכיטקטורה וגרפיקה, במסווה של קורסים מקצועיים רגילים, ואחד הקורסים, בהדרכת מורי אוניברסיטה, היה מקביל ללימודי רפואה.

לחיי התרבות שייכות פעולות שהתנהלו ביוזמתם של ארגוני מחתרת. למשל, 'ייקאר' (יידישע קולטור ארגאניזאציע), ארגון חשאי לטיפוח תרבות יידיש שהוקם בגטו שבו היו פעילים עמנואל רינגלבלום ומנחם לינדר, קיים ערבי ספרות והתכנסויות לציון יובל של יוצרים יהודים ידועים. ארגון אחר, 'תקומה', שאף הוא פעל במחתרת, ריכז סביבו את אוהדי השפה והיצירה העברית. בגטו פעלו ספריות חשאיות שהשאילו ספרים אסורים בקריאה. רפרטואר של התזמורת הסימפונית, בת 80 נגנים, כלל רבות מהיצירות של המלחינים הגרמנים הגדולים, ובשלב מסוים נתקבלה התראה המציינת שאסור לתזמורת לנגן יצירות של מלחינים לא-יהודים. בגטו יצרו סופרים ומשוררים ידועים, וביניהם יצחק *קצנלסון, ישראל שטרן, שעה פרלה, הלל *ציטלין, פרץ אופוצ'ינסקי וקלמן ליס. בגטו הופיעו גם להקות תיאטרון ובהן יהודים רבים שהיו מקודם שחקנים ידועים על הבימה הפולנית (מיכאל זניץ'), ושחקנים שקנו להם שם בתיאטרון היידי (זיגמונט טורקוב ודיאנה בלומנפלד). רק חלק מההצגות והתוכניות שהועלו בגטו שאבו מאוצר הדרמטורגיה הרצינית. באי האולמות בגטו היו על-פי-רוב מקרב המתעשרים החדשים במציאות הגטו, והם ביקשו בידור זול ושכחה.

המחתרת של המפלגות ותנועות הנוער

סמוך לכניסת הגרמנים לו' קמה המחתרת, או הפעילות החשאית שבמרכזה חוגים וארגונים פוליטיים. למחתרת חסרה המנהיגות הוותיקה והמנוסה, שיצאה את העיר ואת הארץ הכבושה, אך מיד עם תחילת הכיבוש החלו קבוצות של חברים מתנועת הנוער ומן המפלגות הפוליטיות להתלכד ולרקום תוכניות פעולה. במרוצת הזמן הסתמנו אפיקי פעולה אחדים. נעשו מאמצים להושיט עזרה לנזקקים ביותר. כבר מוקדם למדי התעורר בקרב חברי המפלגות הוויכוח אם מותר לארגונים פוליטיים להסתפק בעזרה חומרית בלבד ולנטוש את הפעילות הפוליטית. ואומנם, פעילות פוליטית במובנה הרגיל לא היתה אפשרית. אך במפגשים חשאיים במטבחים עממיים התנהלו דיונים וויכוחים גלויים, ונבחנו עמדות פוליטיות. הצעד הבא מצא את ביטויו בפרסום עיתונות חשאית ובנסיונות עקשניים ליצור

קשרים עם גורמים פוליטיים בארצות חוץ. סוכני הגרמנים בקרב היהודים בגטו שפעלו בשירותם של זרועות שונות של השלטון, הן כיחידים הן במסגרות מאורגנות (חבורת ה'שלוש-עשרה' בראשותו של גנצוויץ והחבורה שסביב קון והלר), וחוייבו להעביר דינים-וחשבונות שוטפים על הנעשה בגטו, לא מסרו פרטים על המחותרת ופעולתה ולא הסגירו שמות של אנשי מחותרת, ניתן להסביר את הדבר בכך שלגרמנים היה עניין בראש ובראשונה בנתונים על הרכוש החבוי בגטו ועל הפעילות הכלכלית הבלתי חוקית. עם זאת, מותר להניח שהפסיחה על פעולות המחותרת בדינים-וחשבונות המיועדים לגרמנים, שבחלקם ידועים כיום, היא גם תוצאה של מגמה מכוונת מצד הסוכנים להעלים מעיני הגרמנים את הפעילות הפוליטית החשאית.

חוסר העניין של הגרמנים בעבודת המחותרת והשתיקה סביבה מצד הסוכנים היהודים בתוך הגטו, איפשרה עד אביב 1942 פעילות נרחבת למדי, מבלי שננקטו צעדי דיכוי ועונשין נמרצים מצד הגרמנים.

המפלגות עסקו כאמור בהוצאת עיתונות חשאית, מפעל שמלא תפקיד כפול: הוא סיפק לאוכלוסייה צמאה למידע נתונים מהימנים על הנעשה בזירה הפוליטית הבין-לאומית ובחזיתות המלחמה;

הוא הביא עמדות ודעות בסוגיות פוליטיות ורעיוניות, אגב חילופי דעות ופולמוס ערני, דבר שסייע להחזיק את תושבי הגטו במצב של התעניינות והבנת המתרחש.

במחותרת הגטו פעלו למעשה כול המפלגות שהתקיימו בזירה הפוליטית היהודית הפנימית בו' לפני המלחמה. בלטו בפעילות בגטו אנשי ה'בונד' ו'פועלי ציון שמאל', שבתקופה שקדמה למלחמה קיימו כנראה חבריהם קשרי רעות קרובים שלא על בסיס פוליטי-מפלגתי בלבד, והקשרים הללו הקנו לגופים ההם כושר עמידה רב יותר גם בתקופת המחותרת.

בזירת הגטו התחוללה תמורה, והיא הניבה שיתוף-פעולה במגעים עם היודנרטים ובעזרה סוציאלית. אישים כמו מאוריצי אוז'ך מה'בונד', שכנא אפרים* זגן מ'פועלי ציון שמאל', יוסף סאק ושלום גראיק מ'פועלי ציון ציונים סוציאליסטים', מנחם קירשנבוים מהציונים הכלליים, דוד* ודובינסקי מהרביזיוניסטים ואלכסנדר זישה פרידמן מאגודת-ישראל שיתפו פעולה כגוף מייעץ ליד העזרה הסוציאלית, והתכנסו בשעות קריטיות של משברים ומפנים לשם קביעת עמדות שיש לנקוט נוכח המצב המשתנה. מפעל מקורי חשוב במחותרת שהוקם בו', שלא היה באורח ישיר יזום בידי ארגונים פוליטיים, אך שנשען במידה רבה על אנשי ציבור וסיוע הארגונים במחותרת, הוא ארכיון רינגלבלום, או*'ענג שבת', כפי שכונה במחותרת. המפעל לא הסתפק באיסוף עדויות ותעודות, אלא דובב בני-אדם לכתוב על התמורות המסתמנות בחיי הגטו, בתחומי חיים ופעילות המופיעים במציאות המיוחדת ובעיקוב אחרי השפעות משטר הדיכוי על נפש היחיד והציבור. בשלב ההכחדה הפיסית נרתם הארכיון לאיסוף נתונים על המתרחש, הביא מידע על גירושים, גבה עדויות מנמלטים ממחנות ההשמדה, הוציא

בולטין על הנעשה ועלה בידי להעביר לארצות חוץ חומר על מסע ההשמדה. חומר ארכיון רינגלבלום שניצל, ובו עשרות אלפי עמודים של תיעוד, כתובים, יומנים ואוסף עשיר של עיתונות מחתרת, הוא אוסף המקורות החשוב ביותר לחקר יהודי פולין בשלטון הכיבוש בכלל ויהודי ו' בפרט.

תפקיד קובע במחתרת, בייחוד בשלבים המאוחרים, לאחר הגירוש הגדול בחודשי ההכנה להתקוממות ובימי המרד, נודע ל*תנועות הנער היהודיות ולהנהגתן. תנועות הנוער הציוניות, וביניהן תנועות הנוער החלוציות, היו החלק הפעיל והמניע בקרב תנועות הנוער. בתקופת המלחמה והגטו חל שינוי הדרגתי בפעילות תנועות הנוער ובמשקלן. התנועות הללו גילו באופן כללי יכולת הסתגלות רבה יותר לתנאים ודינמיות ניכרת בפעולתן. בו' התרכזה קבוצה של ראשי התנועות, שכללה בתוכה אישים כגון מרדכי *אנילביץ', יצחק *צוקרמן, צביה *לובטקין, יוסף *קפלן, ישראל גלר ואחרים, שהודות לחוש ציבורי מפותח ויכולת להשפיע היו מראשי קבוצות נוער למנהיגי ציבור במחתרת.

תנועות הנוער לא פעלו במישור מקומי בלבד, אלא הנהגות שקמו בו' היו להנהגה ארצית המכוונת את הפעילות בסניפים ובקינים בכול הגטאות והיישובים בארץ הכבושה. ואומנם, מיבצעים רבים כגון כינוסים, סמינריונים והכשרות, לא היו מוגבלים לבני ו' בלבד, אלא ריכזו חברים מגטאות ברחבי פולין הכבושה. מבנה זה יכול היה להתנהל הודות לרשת הקשרים והקשריות שהופעלו בשיטות מחתרת. השליחים הללו, המסווים את זהותם, בייחוד נערות, קיימו בפועל את הקשר בין הגטאות המנותקים והמופרדים.

עד לשלב רצח ההמונים וה'פתרון הסופי' לא היה הבדל מהותי בין המפלגות ובין תנועות הנוער במחתרת. התנועות היו פעילות יותר, גילו תעוזה רבה יותר ועסקו במגוון של מיבצעים, אך ביסודן לא הציגו חלופה אל מול המחתרת הפוליטית או אפילו היודנרט, והן קיבלו את מרות המפלגות שבהן ראו סמכות בכירה במחתרת. הקונסנזוס הכללי אמר כי יש להשקיע את התחבולות והמאמצים בשמירה על הקיום הפיסי, ותנועות הנוער היו, אגב הבעת עמדות ביקורתיות, שותפות לאחדות זו. ניתן לומר שהתנועות ביקשו, נוסף לשמירה על ההישרדות, לשים דגש בהיבט ההכרתי והרוחני, וראו להן למשימה את הדאגה לדמותו הרוחנית של הנוער.

שינוי דרסטי ביחסים בין חטיבות המחתרת ובמבנה הכוחות בכלל התחולל עם תחילת רצח ההמונים, עם הידיעות מוילנה על רצח ההמונים ב*פונר ובמקומות אחרים, ואימוץ הקונצפציה שהגרמנים פתחו בהשמדה כוללת של היהודים ולפיכך אין מנוס מהתנגדות ולחימה גם אם אין סיכוי להצלה בדרך לחימה זו.

במרס 1942 התקיימה התכנסות של ראשי ציבור בו' ובה ניסה יצחק צוקרמן מטעם תנועות הנוער לשכנע, שישי להקים ארגון כללי להגנה עצמית. ההצעה נדחתה. חלק מהנאספים סירב לתת אימון בחזות הקודרת שהציגו הצעירים, ואילו ראשי ה'בונד' טענו, כי אין הם

מוכנים להכיר בהתארגנות יהודית הגנתית נפרדת והם מצדדים במאבק שנושאו כוח מעמדי של יהודים ופולנים. הכישלון הוא הולך להקמת ה'גוש האנטי-פשיסטי', שיוזמיו היו הקומוניסטים, ושכלל בתוכו גם את השמאל הציוני, ובארגונו, שנתקיים בחודשים מרס-אפריל 1942, כלל זרוע צבאית ובה כ-500 חברים. תוכנית היציאה ליערות לא מומשה, והנשק המבוקש לא התקבל. סמוך למועד היעד, במאי 1942, חלה מפולת: ראשי הקומוניסטים ב'גוש' נאסרו והוא חדל להתקיים.

הגירוש. החודשים האחרונים בחיי הגטו שקדמו לגירוש ההמונים עברו במציאות גוברת ומתעצמת של עצבנות עקב הידיעות והשמעות המתרבות על הגירושים מגטאות ומיישובים ברחבי פולין הכבושה. השיפור היחסי במצב עיקרו בכך שרבים יותר השיגו עבודה. מצב דברים זה והידיעות המעודדות מהחזית יצרו מעין תחושה של יציבות מסויימת ואופטימיות לגבי סיכויי הישרדות.

אי-שקט ובהלה ששאלות קשות לצידה גרמו גיחות ליליות של המשטרה הגרמנית, אנשיה פקדו אנשים מסויימים לפי כתובות מוכנות מראש, הוציאו מבתיים וירו בהם בקרבת בתיים. ב-18 באפריל 1942 התקיים מיבצע ההרג הראשון, והקשה ביותר. נהרגו בו 52 אנשים והוא כונה 'ליל הדמים' בגטו. רשימת האנשים היתה מגוונת ביותר וכללה אנשי מחרת (בין השאר מנחם לינדר, ידידו של רינגלבלום ופעיל ב'ייקאר'), אנשים שעסקו בפעילות כלכלית מוכרת כגון אופים וגם סוכני גרמנים ידועים. אדם צ'רניקוב נפגש עם פעילי המחתרת וביקש להניאם מהוצאת העיתונות במחתרת, כי הגרמנים טענו שעיתונות המחתרת היא סיבת ההוצאות להורג. בהתייעצויות שקיימו ראשי המחתרת נקבע כי גרסת הגרמנים כוזבת, ולא בלבד שלא חדלו מהוצאת העיתונות החשאית אלא הוגבר פרסומה. בחוגי המחתרת הצביעו על כך שגם במקומות אחרים, שבהם לא היתה עיתונות או פעילות מחתרית עניפה, הנחיתו הגרמנים מהלומת דמים כהקדמה לגירוש. אחרי הטבח הראשון באו עוד אחדים, קטנים ממנו, והם נועדו, לפי הבנת אנשי המחתרת, להנחית מכת טרור ולסלק מהגטו אנשים שיכולים היו לדעת הגרמנים להיות יוזמי התנגדות.

ידיעות על הגירושים מצויות בעיתונות המחתרת וביומנים. אדם צ'רניקוב רשם אף הוא ביומנו שמועות וחששות חוזרים. ואולם, משקל מיוחד ומאלף יש לרשימתו של צ'רניקוב מיום 20 ביולי 1942, יומיים לפני תחילת הגירוש, בזמן שהיחידה הממונה על הוצאת הגירוש לפועל כבר היתה בו' ערוכה לתחילת המיבצע. צ'רניקוב החליט לפנות לגרמנים, שכמעט שלש שנים בא במגע עמהם, וביקש לדעת את האמת על המתרחש, ואלה שלחו אותו מאיש לאיש וכולם טענו שאינם יודעים דבר ואין יסוד לשמועות על הגירוש.

ימים אחדים לפני תחילת ה'אקציה' הגיע לו' קצין הס"ס הנס הפלה מעוזריו של אודילו* גלובוצניק והממונה על יחידת 'מבצע *רינהרד'. בעצה עם מדור הגסטפו לענייני היהודים תיכנן הפלה את הגירוש מגטו ו'. נאסרו אחדים מאנשי היודנרט כבני ערובה והופיע כרוז ערב

הגירוש שפירט סוגי היהודים שעליהם חלה גזירת ה'פינוי'. יהודי הגטו הנרעשים והחרדים הסיקו מכרוז שהכוונה לגרש כ-60,000 מובטלים ומורעבים, וכול המועסקים למיניהם, ובכללם חולים, פטורים מהשילוח. הגירוש החל ב-22 ביולי 1942 ונמשך עד 12 בספטמבר 1942. ב-23 ביולי שלח אדם צ'רניקוב יד בנפשו. הוא נתבע לספק מכסה יומית של 7,000 יהודים לגירוש, ונדרש לכלול במכסת המגורשים גם ילדים. צ'רניקוב לא היה מוכן לעסוק בהסגרת יהודים והעדיף לשים קץ לחייו. במקומו של צ'רניקוב בא סגנו המהנדס מרק ליכטנבאום.

ואולם, מותו של צ'רניקוב, שהטיל קדרות על הגטו, הביא לידי שקיעת מעמדו של היודנרט וכושר פעולתו. הגורם היהודי שבסיועו הוציאו הגרמנים לפועל את הגירוש היתה המשטרה היהודית. מפקד המשטרה, המומר יוזף שרינסקי, היה באותו זמן בכלא באשמת סחר אסור בפרוות שדרשו להחרימן. המפקד בפועל, העורך-דין יעקב לייקין, נטל עליו את המשימה ולרשותו כ-2,000-2,500 שוטרים, והוא מילאה בדייקנות ובנוקשות שתבע מעצמו ומאנשיו. לייקין תירץ את תפיסתו בכך שמוטב שהמיבצע יעשה בידי היהודים, כי אם יעסקו בעקירה הגרמנים ועוזריהם האוקראינים והלטוויים יעשה הדבר באכזריות ובלי אבחנה בין חייבי גירוש לבעלי חסיונות. מהימים הראשונים של הגירוש נהרו תושבי הגטו למפעלים גרמניים, 'שופים' ומפעלים בחסותם של הגרמנים, שנחשבו לבטוחים בפני הגירוש. יהודים שילמו מחסכונותיהם האחרונים בעד מקום ב'שופ', ומבוקשים ביותר היו כלי מלאכה, בייחוד מכונת תפירה, כדרך להתקבל ב'שופ'. ואומנם, בימי הגירוש הראשונים כובדו התעודות המשחררות מגירוש. הגרמנים לא הקפידו ביותר והחתימו תעודות עבודה רבות שהוגשו להם לאישור. ביום השני נלקחו 7,300 יהודים, ביום השלישי 7,400; 7,350 ביום הרביעי. השיירות במצעד רגלי הובלו ל'אומשלגפלץ'. שם דחסו את המגורשים, בצפיפות של כ-100 נפש בקרון של רכבת משא, ולמחרת היום הופיעה הרכבת ריקה ומוכנה להעמיס 'טרנספורט' חדש. ה'אומשלגפלץ', או ה'אומשלג' בפי הרבים, היא מתחילת הגירוש זירת השבר והאימה הנוראה ביותר בטרגדיה של הקהילה היהודית בו'.

בעשרת הימים הראשונים הוצאו מן הגטו כ-65,000 יהודים. לפי ההכרזה הוציאו כבר הגרמנים את המיועדים להרחקה מן הגטו. כבר בשלב הראשון ההוא, שארך עד סוף חודש יולי, אירע פעמים אחדות שכאשר לא הושגה המכסה שקבעו הגרמנים לאותו יום, חדרו הס"ס, השוטרים הגרמנים ועוזריהם האוקראינים והלטוויים לתוך סמטאות הגטו, חטפו בני-אדם ברחובות, הוציאו את קורבנותיהם מתוך הבתים, מבלי לשים לב לתוקף התעודות ומבלי לכבד רשיונות המעניקים חסיונות. בשלב השני, מ-31 ביולי עד 14 באוגוסט, נטלו הכוחות הגרמנים ועוזריהם את הניצוח על ה'אקציה' והחטיפות לידיהם, והמשטרה היהודים היתה כוח עזר. המשטרה הגרמנית ומשטרת העזר המורכבת מאוקראינים, לטוויים וליטאים, כ-200

איש חמושים, היו הכוח המוציא לפועל מדי יום, באופן רצוף, את ה'אקציה' הקטלנית. בשבת, ב-1 באוגוסט, רשם אברהם לוי ביומנו:

"מחוץ תשכל חרב ובבית אימה". היום ה-11 לאקציה, שהולכת ונעשית יותר ויותר אימתנית, אכזרית. גרמנים הולכים ומריקים בתים וחצאי רחובות... יום שעולה בקושמרתו (בסיוטו) על כל אלה שקדמוהו

בגטו נפוצו שמועות, שאיש לא ידע את מקורן, על סיום ה'אקציה' בתוך יום-יומיים, אך אלו היו שמועות שווא. התפרסמה הודעה שאותם שיתייצבו מרצונם בימים 2, 3 ו-4 באוגוסט יקבלו שלושה ק"ג לחם וק"ג ריבה והמשפחות לא תופרדנה. בשבוע הראשון של אוגוסט נלקחו ל'אומשלאג' 200 הילדים מבית-היתומים של ינוש *קורצ'ק. ד"ר קורצ'ק עם צוות עובדיו הלכו לקרונות, והמחנך הזקן דחה הצעות להוציאו מהמקום ולהצילו. רינגלבלום רשם:

קורצ'ק יצר את האווירה, כי על כולם [כול המחנכים בבתי היתומים] ללכת לאומשלאג. היו מנהלי פנימיות שידעו מה מחכה להם באומשלאג, אך הם סברו, כי ברגע קשה כזה אין הם יכולים להותיר את הילדים לבדם ועליהם ללכת עמם אל המוות.

השלב השלישי של הגירוש נמשך מ-15 באוגוסט עד 6 בספטמבר. בשלב ההוא קיבל הגירוש צביון של שילוח כללי. הגרמנים ועוזריהם ערכו מצור, סרקו רחובות ובתים, הוציאו כול אדם הנמצא בביתו, ריחרחו אחרי מתחבאים ולא התחשבו כמעט כלל בתעודות ובשחרורים. יהודים עובדים ומשפחותיהם התרכזו ב'שופים', אך הגרמנים לא חסו לא על הילדים ומשפחות העובדים ולא על העובדים עצמם. בתחילה גורשו עובדים בלתי מקצועיים ואחר-כך הגיע תור העובדים המיומנים ושל 'שופים' שלמים הנידונים לחיסול. חטיפת בני-אדם נעשתה קשה יותר ויותר. הגרמנים הטילו על כול שוטר יהודי להביא מספר מסויים, חמישה 'ראשים' ביום. מי שלא מלא את המכסה נטלו את אמו, את אשתו ואת ילדיו. גדל מספר העורקים מהמשטרה, ושוטרים שערקו הסתתרו. מאז אמצע חודש אוגוסט הסתננו לגטו יחידים שעלה בידם להימלט בקרונות של בגדים מטרבלינקה והם סיפרו והפיצו ידיעות על הצפוי במקום היעד של המשלוחים בטרבלינקה.

השלב הסופי של הגירוש התחיל ב-6 בספטמבר. ל'שופים' השונים וליודנרט ניתן מספר רשיונות. התברר שכ-35,000 רשיונות ניתנו, כלומר, התכוונו להותיר בגטו כ-10% ממספר היהודים בגטו לפני הגירוש. בעלי הרשיונות, המרוכזים בצוואר רחובות שכונה 'דוד', נאלצו לעבור סלקציה ומיון אחרונים. במעבר ההוא נבדקו גם הצרורות של העוברים. בזכרונותיהם של הקורבנות נמסר שפעמים תקע הקלגס פגיון בצרור שעל גבם של גברים ונשים שבשורה, ומהצרור פרצה זעקה של תינוק שהוסתר בו.

נוסף על 35,000 בעלי רשיונות הסתננו כ-25,000 בני-אדם, ואולי אף יותר, ובתום הגירוש, באמצע ספטמבר 1942, נותרו אפוא בגטו כ-60,000 יהודים. הגטו החדש חולק לשלושה אזורים: איזור מרכזי שבו היו 'שופים' אחדים, היודנרט, שסמכותו הצטמצמה או בוטלה כמעט לחלוטין, מפעלים המסונפים ליודנרט ועובדים במקומות עבודה אצל הגרמנים מחוץ לגטו. הגטו השני, הקטן יותר, נקרא 'איזור השופים' ובו שני המפעלים הגדולים – טבנס ושולץ. והגטו השלישי, מובלעת קטנה שגם בה היה אחד ה'שופים'. ליהודים אסור היה להימצא ברחובות בשעות העבודה. שלושת האזורים נותקו זה מזה ואסור היה לעבור מאחד למשנהו אף בשעות שאחרי העבודה. בפועל לא היה זה עוד גטו אלא מחנה עבודה. היהודים שנותרו, רובם נשים וגברים צעירים, שרידים בודדים מתוך משפחות שאיבדו את יקיריהם, חלה בהם תמורה גדולה. כול עת הגירוש היו היהודים שרויים במתח בלתי פוסק וכול חושיהם וכוחותיהם היו מרוכזים סביב עניין אחד: להישרד במקום ולא להילקח לשיירת המגורשים ול'אומשלאג'. לאחר תום הגירוש החלה שעת השיקולים וחשבון-הנפש. היה ברור לכול כי חייהם כלל אינם מובטחים וכי רק ניתנה להם אורכה קצרה לחיות ובתוך זמן קצוב צפוי עוד גירוש, הגירוש הסופי. העיקה על הנותרים הבדידות ותחושת אשמה על שנטשו את יקיריהם ולא הגנו עליהם. היתה תחושת אכזבה על כי לא התנגדו, לא התגוננו בכוח ואפילו לא הרימו יד נגד השוטרים היהודים השנאים. התרבו הקולות של הטוענים כי לא יפלו לידי הגרמנים בלי מאבק.

המחתרת והגטו

ב-23 ביולי, למחרת יום תחילת הגירוש, כונסה התייעצות של אנשי ציבור המקורבים למחרת וראשי המחתרת בגטו. נציגי תנועות הנוער ולצידם אחדים מהפלגים הפוליטיים, והפעם גם נציגי ה'בונד', דיברו בזכות הקמת ארגון להתגוננות ומאבק נגד הגירוש. מצד אישי ציבור בולטים באה רתיעה וגם התנגדות להצעות הללו. ההיסטוריון יצחק* שיפר טען כי ההתנגדות בכוח מסכנת את הגטו כולו. אין זו הפעם הראשונה שהיהודים נאלצים להקריב חלק מקרבם כדי להמשיך להתקיים כעם, וקורבן כזה נדרש גם הפעם. אלכסנדר זישה פרידמן, איש אגודת ישראל המקובל על רבים, שם יתנו באמונה שהבורא לא יטוש את עמו ואין תוחלת במעשי מרי. ביום השביעי של הגירוש יום 28 ביולי התכנסו נציגי 'השומר הצעיר', 'דרור' ו'עקיבא' והחליטו להקים את ה'ארגון היהודי הלוחם' (אי"ל). בחבורת המייסדים היו יצחק צוקרמן, יוסף קפלן, שמואל ברסלב, צביה לובטקין, מרדכי* טננבוים (תמרופ) וישראל קאנאל. הארגון הקים מיפקדה והחליט לשגר משלחת ל'צד הארי' של ו' ובראשה הועמד אריה* וילנר. מרדכי אנילביץ', מי שעתיד היה להיות מפקד הארגון בתקופה פורמטיבית של הארגון ולעמוד בראש המרד, לא היה אז בו' כי שהה בשליחות המחתרת באיזור זגלמביה (Zaglebie).

הארגון הוקם, אך לא היו לו אמצעים לפעולה ולא קווים ברורים כיצד יש לנהל את המאבק. אחד הצעדים הראשונים של הארגון החדש היה פרסום והפצה של כרוזים על גורל המגורשים ומשמעותה של טרבלינקה. נראה שהכרוזים נתקלו ביחס עויין מצד האוכלוסייה, והיו שראו בהם פרובוקציה של הגרמנים, כדי ליצור עילה לחיסול מוחלט של הגטו. בעיצומו של הגירוש שלחה מחתרת ה'בונד' שליח מטעמה, זלמן פרידריך שמו, ותפקידו היה לראות להיכן עושה רכבת המגורשים את דרכה ולהביא ידיעות על היעד שאליו מובלים המגורשים. פרידריך הגיע קרוב לטרבלינקה, אסף מידע על הנעשה שם, חזר לגטו, ועל יסוד דיווחו הוציאה מחתרת ה'בונד' גיליון מיוחד של עיתונה המחתרתי ובו דברים מדוייקים על גורל המגורשים.

צעדיו הראשונים של אי"ל נועדו להשיג נשק ולעבד תוכנית פעולה. הנסיונות הראשונים ליצור קשר עם המחתרת הצבאית הפולנית *ארמיה קרובה (א"ק) ב'צד הארי' של ו' לא עלו יפה. האיש שאריה וילנר יצר קשר עמו ניתק מגע. הקומוניסטים הם שגילו יותר נכונות לבוא לעזרה ובאמצעותם הושג משלוח ראשון של נשק ובו חמישה אקדחים ושומנה רימוני-יד. אי"ל הוציא פסק-דין מוות על מפקד המשטרה שרינסקי ששחרר מהכלא כדי לקחת חלק בגירוש. ההתנקשות שבה נפצע שרינסקי עוררה הדים עזרים בגטו, אך רק חוג מצומצם של אנשי הארגון ומקורביו ידעו על מקור היוזמה וביצועה. 3 בספטמבר 1942 היה יום המשבר בראשית דרכו של הארגון בגטו. באותו יום אסרו אנשי גסטפו במפתיע ב'שופ' שהיה באותה עת בסיס עיקרי של הארגון את יוסף קפלן, מראשי הארגון, ועוד חבר בולט, שמואל ברסלב, שניסה לפעול למען שחרורו של קפלן, נורה ברחוב. נוסף על כך הוטל על אחת מחברות הארגון להעביר את הנשק של הארגון מרחוב מילה, שבו היה איזור מגורים של OBW (Ostdeutsche Bautischlerei Werkstätte), למקום אחר, ובשעת העברה נתפסה הנערה בידי הגרמנים ובידה צרור הנשק של הארגון. השתררה תחושה של תסכול והצעירים בתוך הארגון תבעו לצאת לרחוב, להפוך לנשק את כול הבא ליד ובכך לשים קץ להשלמה של הגטו עם המצב. לכך התנגדו אחדי מראשי הארגון והפעילו את השפעתם כדי להרתיע מצעד של יאוש ולנצל את תקופת ההפוגה הצפויה לשם הכנה יסודית יותר למאבק האחרון.

אחרי הגירוש התחיל הארגון לפעול בתנאים החדשים. לגטו חזר מרדכי אנילביץ' ומאז בואו תפס מקום מרכזי בפעולת הארגון. אריה וילנר הקים מגע עם מיפקדת א"ק הפולנית והיא הכירה באי"ל כארגון הפועל בברית עם א"ק ומסרה מספר זעום של אקדחים ללוחמים היהודים. מרבית הנשק הושג בקניות מידי מתווכים שרכשוהו או שגנבוהו מידי הגרמנים ועזריהם. עקב השינוי העמוק שהתחולל בדעת הקהל של הגטו גילו קבוצות מחתרת מזרמים שונים נכונות להצטרף לארגון. באוקטובר התגבש הארגון המורחב והצטרפו אליו תנועות הנוער והפלגים של מפלגות במחתרת מכול הזרמים, מציונים כלליים עד

הקומוניסטים. הוקמה מיפקדה של אי"ל ואליה נכנסו נציגי הגופים המייסדים וקבוצות לוחמות.

לצד הארגון קם גם ועד לאומי יהודי (Zydowski Komitet Narodowy), גוף של אישי ציבור שתמך בארגון. ה'בונד' לא ניאות להיכנס למבנה ציבורי מאוחד הכולל ציונים, אך הסכים להקים עם הוועד הלאומי ועד מתאם, והוא ייצג את מחתרת הגטו במשותף בפני הפולנים ופעל להשיג משאבים ותמיכה לארגון בתוך הגטו. אחת הפעולות החשובות של ההתארגנות הציבורית היתה השגת כסף לצורכי רכישת נשק. רבים נתנו למען מטרה זאת מרצונם הטוב, ואחרים נתנו בלחץ ובאימים; הוועד הלאומי והוועד המתאם היו המשכנעים והמפעילים את השפעתם בתחום זה.

בתקופה שלאחר הגירוש התחיל להתארגן גרעין של ארגון שני בגטו, בהנהגת הרביזיוניסטים. תנועת בית"ר והמחתרת הרביזיוניסטית בגטו לא השתלבו מטעמים שונים במסגרת אי"ל והוועד הלאומי וחבריהם יצרו התארגנות נפרדת. ה'אגוד הצבאי היהודי'. הארגון, שבראשו עמד פאבל פרנקל, יצר אף הוא קשר עם אחד הפלגים במחתרת הפולנית, והשיג ממון ונשק בדרכים דומות לאותן של אי"ל. זמן מה שררה מתיחות חמורה בין שני הארגונים, אך סמול למרד הושג תיאום בין הארגונים וביסודו קיבל 'האיגוד היהודי הצבאי' את מרות הארגון הכולל. אי"ל פעל בעיקר בו', אך ראה לו לתפקיד להקים שלוחות של הארגון בגטאות מרכזיים אחרים ולהעביר את ארגוני הנוער היהודיים במחתרת לפסים של ארגון לוחם.

גירוש והתנגדות בינואר 1943

הגירוש השני מגטו ו' החל ב-18 בינואר 1943. ואולם, היהודים שנקראו להתייצב בחצרות הבתים לשם בדיקת התעודות סירבו אז להיענות לקריאות והתחבאו. השיירה הראשונה שהצליחו הגרמנים לרכז בשעות הראשונות של הגירוש, ובה כ-1,000 נפש, נתקלה בהתנגדות מסוג אחר. קבוצת לוחמים בהנהגתו של מרדכי אנילביץ' צויידה באקדחים, הסתננה במתכוון לתוך השיירה המובלת ל'אומשלאג', ולפי אות מוסכם פרצו הלוחמים מהשורות ופתחו בקרב פנים אל פנים. מרבית הלוחמים נפלו. אנילביץ' הצליח להתגבר על הגרמני שמולו ויצא חי מההתנגשות. השיירה התפזרה והידיעה על המאבק שנערך ברחוב של הגטו המרכזי נפוצה במהירות. ביום הראשון נתקלו הגרמנים גם בהתנגדות חמושה ברחוב זמנהוף, בדירה שבה התבצרה קבוצה של חברי 'דרור' עם יצחק צוקרמן. ההתנגדות, ובעיקר קרב הרחוב, הטביעו את חותמם על הגירוש של ינואר, שנמשך עד 22 בחודש. הגרמנים הוציאו מכול חלקי הגטו 5,000-6,000 יהודים. לאחר היום הראשון כמעט שלא נמצאו יהודים שהתייצבו לקריאות הגרמנים. סיום ה'אקציה' אחרי ימים ספורים ועקירה

שהסתכמה בהוצאה של כ-10% בלבד מתושבי הגטו התפרשה בעיני היהודים והפולנים ככישלון של הגרמנים. יהודי ו', שהתנסו בגירוש הגדול הקודם, דברו, כאמור, שאם יבוא עוד גירוש, הוא יסתיים בהוצאת כול שאר היהודים ובחיסול הגטו. תוצאות הגירוש נחשבו לנסיגת הגרמנים שבאה עקב ההתנגדות של הלוחמים ותושבי הגטו. כיום ידוע שהגרמנים לא התכוונו בשילוח השני של ינואר לחסל כליל את הגטו היהודי בו'. למעשה פעלו הגרמנים לפי הוראה שהעביר הימלר, ששהה בו' ב-9 בינואר, כי יש לעקור מהגטו 8,000 יהודים ולהעמידו על מספר היהודים שהגרמנים ביקשו להותיר אחרי הגירוש הגדול.

לגירוש ינואר ולמאורעות ינואר היתה השפעה מכרעת בחודשים האחרונים של קיום הגטו בו', עד אפריל-מאי 1943. היודנרט והמשטרה היהודית איבדו אז את רסן השליטה על הגטו. בגטו המרכזי היו ארגוני הלחימה הכוח שצייתו לו. גלובוצניק מינה בגטו קומיסר גרמני מבין בעלי ה'שופים', טבנס, ותפקידו היה להעביר את המכונות והעובדים מה'שופים' המרכזיים בגטו ו' למחנות עבודה באיזור לובלין, אך הוא נתקל בהתנגדותם של העובדים לפינוי, ובסירובם הודרכו בצעדיהם בידי ה'ארגון הלוחם'.

רושם ההתנגדות הניע גם את הפולנים להושיט עזרה ניכרת יותר ללוחמים היהודים. ארגוני הלחימה ניצלו את החודשים המועטים שנותרו עד לחיסול הסופי כדי להתארגן, להצטייד ולקבוע תוכנית להגנה של הגטו. אי"ל היה מורכב מ-22 כיתות לוחמות, ובכול אחת כ-15 לוחמים. הארגון השני, ה'איגוד הצבאי', היה קטן בהרבה מאי"ל, כמחצית ממספר הלוחמים באי"ל, ופעל במתכונת דומה.

לצד ההכנה של ארגוני הלחימה היה הגטו כולו שרוי בפעילות קדחתנית לקראת הגירוש הצפוי, שלדעת הכול עתיד להיות האחרון והסופי. מוקד הפעילות של האוכלוסייה הכללית היה הכנת בונקרים. קבוצות של יהודים, על-פי-רוב דיירי בתים, נרתמו להכנת מחבואים מתחת לאדמה. את הכנת המחבואים-הבונקרים במרתפים ובחפירות תת-קרקעיות דירבנה הצלחת המתחבאים בימי גירוש ינואר. אך במיבצע הכנת הבונקרים מאז ינואר עד אפריל היה יותר מכך. הניסיון של ינואר השפיע על אוכלוסיית הגטו והפיח תקווה שהגרמנים לא יהיו מוכנים להסתבך בהתנגשות צבאית עם יהודי הגטו בעיר גדולה, שהיתה בירה של פולין וריכזה בתוכה את הגרעין הקשה של המחותרת הפולנית. בעיני רבים התעוררה הציפייה שההתנגדות – מזה וההסתתרות – מזה עשויות להיות דרך של הצלה. כך נוצר מעין מפגש אינטרסים שבין הלוחמים ובין האוכלוסייה בגטו, ולפי חלוקת התפקידים היה על הלוחמים להיות כוח קרבי שינהל את המלחמה הגלווייה, ואילו הסתתרות המונים בבונקר אומצה כרכיב במאמץ ההתנגדות הכולל והמשותף.

הלוחמים ומפקדיהם לא השלו את עצמם ולא ראו בלחימתם דרך הצלה. הם נערכו לכך שהמרד יהיה אקט מחאה אחרון ואות חיים אחרון המשוגר ליהודים ולחברה האנושית

החופשית בחוץ. לכן לא נעשה ניסיון להכין דרכי נסיגה והימלטות לאחר המערכה, מתוך החלטה שרק הנכונות למות בעיצומה של הלחימה היא הדרך שבה בוחרים הלוחמים. רשת הבונקרים בגטו התרחבה. חלק ניכר מתושבי הגטו עסקו בלילות בהכנת המחבואים והתעלות מתחת לאדמה. מחשבה רבה ותחכום רב הושקעו בהתקנת כניסות ויציאות למחבואים התת קרקעיים. בבונקרים הוכנו דרגשים מעץ, מזון לשבועות ולחודשים, תרופות, חיבורי אוויר, מים וחשמל. הכנת הבונקרים היתה בגטו המרכזי לתנועה כללית ולקראת מועד הגירוש הסופי היו למעשה לכול תושב בגטו שתי כתובות – אחת בשטח הגטו והשנייה בבונקר מתחת לפני האדמה.

החיסול הסופי והמרד

החיסול הסופי של גטו ו' החל ביום ב', 19 באפריל, ערב פסח תש"ג. הפעם לא בא הגירוש במפתיע. יהודים הוזהרו באשר לצפוי והיו בכוננות. הגרמנים ריכזו כוח צבאי ניכר לקראת הגירוש, אך כנראה לא ציפו לעימות בקרבות רחוב. השלטונות הגרמניים לא סמכו על ס"ס אוברפירר פרדיננד פון זאמרן פראקנג, שהיה מפקד המשטרה והס"ס בדיסטריקט ו', והזעיקו לו' את גנרל המשטרה והס"ס יירגן *שטרופ, שהתנסה במערכה נגד פרטיזנים, כדי לפקח על הגירוש וחיסול הגטו. הדיווחים היומיים שרשם שטרופ מהמערכה נגד הגטו והדין-וחשבון המסכם שכתב בתום המרד הם מקור תיעודי-היסטורי בסיסי להמחשת התנגדות היהודים והשיטות שנקטו הנאצים. לפי שטרופ התחיל ה'מיבצע הגדול' (Grossaktion) ביום 19 באפריל בכיתור שטח הגטו בכוחות מוגברים של המשטרה ב-03:00 בלילה. בכוח הגרמניים החמוש והנכון למערכה היו 850 חיילים ו-18 מפקדים, בניצוחו של פון זאמרן-פראקנג. כוח הגרמנים נכנס לגטו בשני ראשים, נתקל בהתנגדות קרבית ונאלץ לסגת. שטרופ כתב בדיווחו על הקרב העיקרי באותו יום:

תיכף להיערכות היחידה – התקפת אש מתוכננת מצד היהודים והבריונים; על הטנק שהופעל ועל שתי המכוניות המשוריינות הושלכו בקבוקי מולטוב. הטנק בער פעמיים. תחילה גרמה התקפת האש ההיא של האוייב את נסיגת הכוחות המופעלים. אבידותינו בפעולה הראשונה 12 איש (שישה אנשי ס"ס, שישה אנשי *טרוניקי [אוקראינים בכוח העזר שהופעל נגד הגטו]).

נוכח העימות הראשון איבד פון זאמרן את עשתונותיו, ושטרופ נכנס לפעולה במקומו. בעמדה של ה'איגוד הצבאי' הניפו הלוחמים דגל פולני ודגל כחול לבן. כבר באותו יום, וביתר שאת בימים שאחר-כך, למדו הגרמנים על אופיה של ההתקוממות. הגטו המרכזי, ובו יותר מ-30,000 יהודים, היה ריק מאדם – גם ברחובות וגם בבתים לא היתה נפש חיה מתושבי הגטו, זולת יחידה של משטרה יהודית וקומץ אנשים מהיודנרט. לא

ניתן היה להקהיל יהודים למשלוח, והקרונות שהובאו ל"אומשלאגפלאץ" נשארו ריקים. היקף ההסתתרות בא לגרמנים כהפתעה לא פחות מאשר ממדי ההתנגדות הלוחמת. בשלושת הימים הראשונים התנהלו בגטו קרבות רחוב. רק שריפה שיטתית, של בית אחר בית, אילצה את הלוחמים לנטוש את העמדות, לרדת לבונקרים ולעבור לשיטה של גיחות של חוליות התוקפות במפתיע את הגרמנים. בלילות של שני הימים הראשונים היה הגטו ריק מחיילים.

הגטו כולו היה לאבוקה גדולה אפופה עשן, ריחות מחניקים ואוויר רותח. ב-22 באפריל רשם שטרופ:

...היהודים, אשר למרות כול מיבצעי הסריקה, עדיין היו מסתתרים מתחת לגגות, במרתפים ובשאר מקומות סתר, הגיחו אל החזיתות החיצוניות של גושי הבתים כדי להימלט מן האש באחת מן הדרכים. אחוזי להבות קפצו היהודים בהמוניהם – משפחות שלימות – מן החלונות, או ניסו לשלשל עצמם בסדינים מחוברים זה לזה וכדומה. שקדנו על כך שאותם היהודים, וכן האחרים, יחוסלו מיד.

האימה והתופת התחוללו בבונקרים. האוויר בתוך הבונקרים, מתחת לשלדי הבתים והחורבות, הגיע לנקודת רתיחה. האוכל התקלקל מחמת הלהט המכלה, המים היו חמים ונודפי ריח. היהודים שהסירו מעצמם את בגדיהם, התקשו לנשום ולדבר והיו על סף הטירוף. ואף-על-פי-כן לא הסגירו היהודים עצמם לידי הגרמנים. רק בחסות הלילה ניסו להעתיק את מקומם מבונקר שהחיים בו היו לגיהנום, תרתי משמע, אל בונקר אחר שהתנאים בו היו במידה מעטה קלים יותר, אך בתוך ימים אחדים עתיד היה גם הוא להיקלע למצב אימים. בקרב הבונקרים, שמאז אמצע השבוע השני של ההתנגדות היה עיקר זירת ההתנגדות, נאלצו הגרמנים להיאבק על בונקר אחר בונקר, והשלכת רימונים וגז מדמיע או גז מרעיל פנימה היו האמצעים שבהם הוכנעו יושביו והוכרחו לצאת. גם היוצאים לא היו פסיוויים ופעמים רבות יצאו יהודים מעולפים מהחשכה הלוהטת והמורעלת וירו באקדחיהם בגרמני הראשון שראו עיניהם.

ב-8 במאי נפל בונקר המיפקדה של ה'ארגון היהודי הלוחם', שבו מצאו מיקלט מרדכי אנילביץ' ובכירי הלוחמים. ב-16 במאי הכריז שטרופ על סיום ה'אקציה הגדולה' ולאות ניצחון פקד לשרוף ולהרוס את בית-הכנסת היהודי הגדול בו' שהיה מחוץ לגטו. בדיווחו התפאר בהדגשה ש'אין עוד רובע יהודי בו' (Es Gibt Keinen Jüdischen Wohnbezirk In) (Warschau Mehr).

למעשה, גם אחרי ה-16 במאי עדיין נותרו יהודים חבויים בבונקרים, והיו שהמשיכו לשכון מתחת לפני האדמה, ומסופר על התנגשויות חמושות שאירעו בשטח החורבות שבו היה פעם

הגטו. עוד יותר משנה אחרי-כן, בעת מרד הפולנים בו' שהחל באוגוסט 1944, היו יחידים בתוך מבוכ הבונקרים בגטו.

בדיווחו הסופי על המערכה הצבאית שניהל נגד הגטו המתקומם, מסר שטרופ:

מבין 56,065 יהודים שנתפסו בסך-הכול, הושמדו 7,000 במהלך ה'מיבצע הגדול' ברובע היהודי לשעבר עצמו, במשלוח אל T2 (מחנה ההשמדה בטרבלינקה) הושמדו 6,929 יהודים, נמצא אפוא כי בסך-הכול הושמדו 13,929 יהודים. מלבד אותם 56,065 הושמדו כ-5,000-6,000 בפיצוצים ובדליקות.

המספרים שמוסר שטרופ מופרזים. בדין-וחשבון הסופי שלו שטרופ מספר גם על 16 הרוגים ו-85 פצועים בקרב כוחות הגרמנים. אין התאמה מלאה בין האבידות שעליהן מוסר שטרופ בדיווחיו היומיים ובין מספרי האבידות שעליהם מסר בדיווח הסופי. יש גורסים כי אבידות הגרמנים היו גבוהות בהרבה.

בחודשים האחרונים לקיומו יצאו את הגטו כ-20,000 יהודים וחיפשו מיקלט בצד הפולני. במסגרת המחנת הפולנית הוקמה יחידה בחסות מפלגות במחתרת ואנשים שנרתמו לעזרה ליהודים ושמה *ז'גוטה', והיא הגישה במסירות רבה עזרה ליהודים מסתתרים וכ-4,000 יהודים נהנו בתקופות שונות מעזרתה. בפולין היה סיוע ליהודים מסתתרים קשה יותר מאשר בארצות כבושות אחרות, והנותן מיקלט ליהודי היה צפוי לעונש מוות. אך הקושי שמנע ריבוי מסתתרים נבע מפגע הסחטנים, פולנים שמתוך תאוות בצע וכן מטעמים אחרי עסקו בהסגרת יהודים. נוסף לפולנים חסידי אומות העולם שביקשו להציל יהודים מתוך מניעים אנושיים היו לא מעט פולנים שהסתירו יהודים תמורת כופר נפש. אין אנו יודעים מהו מספר היהודים שניצלו כמסתתרים או כמעמדי פני פולנים. רבים מהם נפלו ונהרגו בימי המרד הפולני באוגוסט 1944, שבו נטלו גם יהודים חלק פעיל.

המרד בגטו עורר הד עצום בקרב היהודים הנותרים בארץ הכיבוש, בקרב לא יהודים בפולין הכבושה וברחבי אירופה. כבר בעיצומה של המלחמה היה המרד לאגדה שעליה סיפרו ברטט ובהתרגשות כמופת בעל משמעות היסטורית נדירה.

יהודי ו' שהוצאו מהבונקרים או שנפלו לידיהם של הגרמנים בעיצומו של המרד לא נרצחו כולם במקום, והמשלוחים שיצאו מה'אומשלאגפלאץ' באפריל ובמאי 1943 לא הובלו כולם להשמדה מיידית. מאיזור ה'שופים', שבו גם היתה עוצמת ההתנגדות קטנה יותר, הועברו משלוחים של עובדים למחנות *פוניאטובה וטרניקי. מהגטו המרכזי הועברו משלוחים רבים למחנות מיידנק ובודזין. רובם הגדול של היהודים ההם נרצחו בתחילת נובמבר 1943 במסע הרצח שכונה 'מבצע *ארנטפסט'. אלפים אחדים מהיהודים שהובאו למחנה הריכוז במיידנק, שולחו לאחר זמן קצר למחנה הריכוז באושוויץ ולמחנות עבודה בחלקים המערביים של פולין הכבושה. לאחר סלקציות, גלגולים ופינויים שרדו מכולם כנראה 1,000-2,000 נפש.

כאמור, ב'צד הארי' של ו' ובסביבתה הסתתרו כשתי רבבות יהודים. בזמן התקוממות הפולנים בקיץ 1944 נטלו מאות יהודים חלק בקרב, ובכללם קבוצה של לוחמי הגטו בעבר. בתום המלחמה התחילו שרידי היהודים, ניצולים שיצאו ממחבואיהם, מהיערות שבהם לחמו כפריטיזנים, מהשרידים שנותרו בחיים במחנות, להתרכז בערים שבהן חיו לפני פרוץ המלחמה. לאחר חודשים התרכזו בו' כ-2,000 ניצולים יהודים וקיבלו עזרה ראשונה מהוועד היהודי שהתחיל בפעולתו בעיר. הריכוז היהודי לא התחדש בו', אלא כריכוזי שלטון וחיים מתחדשים, התמקם בלובלין. רק עם התקדמות מלאכת השיקום של העיר חזרו והתרכזו בה גם מוסדות יהודיים מרכזיים, בעקבות המוסדות הפולניים. נפתח המכון היהודי להיסטוריה (ראה *מרכזי תעוד) באגף הבניין של המכון למדעי היהדות, ותרם רבות לריכוז תיעוד ושרידים על היהודים בפולין ועל תקופת החורבן. בו' גם פעל הוועד המרכזי היהודי, ואחר-כך, בשנת 1950 'האיגוד התרבותי-החברתי של יהודי פולין' על שלוחותיו. עם הזמן התרכזו בו' כ-20,000-30,000 יהודים. רובם הגדול לא היו בני הקהילה שלפני המלחמה. רוב היהודים יצאו את העיר בגלי יציאה מפולין אחרי המלחמה. מו' היהודית נותרו רק אתרים מועטים, והחשוב ביניהם הוא בית-הקברות היהודי ברחוב אוקופובה

(Okopowa) ובית הכנסת ע"ש נוז'יק ברחוב טבארדה (Twarda). עבודה ניכרת מושקעת בשיקום ובשימור של בית-הקברות, ואחדים מהרחובות, כגון רחוב על-שם אנילביץ', מצביעים על העבר ועל אחרית החיים היהודיים בעיר. במקום שבו היה הבונקר של מיפקדת אי"ל ברחוב מילה הוצבה אבן זיכרון, וביום השנה החמישי למרד, ב-1948, הוקמה אנדרטה מעשה ידי נתן רפפורט בכיכר גיבורי הגטו, במקום שהיה לב השכונה היהודית. באחרונה הוקמה שדרת זיכרון בדרך היסורים שעברו היהודים משכונתם העתיקה למגרש השילוחים.

[ראה גם *מרד גטו ורשה]